

– Hakemli Makale –

CAHİLİYEDEN İSLAM'A KUR'AN'IN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ KARAKTER DEĞİŞİMİ*

Duran Ali YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İslami İlimler
Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

daliyildirim@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3472-538X>

ÖZ

'Câhiliye toplumu' olarak bilinen İslam öncesi Mekke ve çevresinde yaşayan 'Arap toplumunun' en önemli özelliği kabile anlayışının hâkim olmasıdır. Bu toplum bireyleri için kabile yasalarına bağlılık, kabileyi himaye, kabileyeye sığınma, kabile ile övünme, kabile tarafından kınanma ve dışlanma korkusu insanların davranışlarında en baskın ve etkin güçtü. Aslında o dönemin coğrafi şartlarında bir câhiliye insanı için hayatta kalabilmenin, kendisini koruyabilmenin ve geleceğe güvenle bakabilmenin tek yolu bu idi. Çünkü bir kabile sizi sahiplenmez ve korumazsa yaşama şansınız hemen hemen hiç olmazdı. Öte yandan kabile adına sahip olunan asalet soy yoluyla devam ederdi. Buna göre bir kimsenin statüsü mensubu olduğu soya göre şekillenirdi. Kabile mensubiyeti insanların hayatlarında bu denli önemli olunca artık her şey kabile için, kabile adına ve kabileden yanaydı.

İslam bu anlayışı büyük ölçüde değiştirdi. Bunun yerine inanç birliği, din kardeşliği anlayışını getirdi. İslam bir yandan bu gibi temel dinamikleri insanların gündemine getirirken diğer taraftan da ilkesel olarak bütün bunların Allah adına yapılması gerektiğini ortaya koydu. Dolayısıyla kabile temelli üstünlük anlayışı artık takva esaslı üstünlük anlayışına dönüştü. Kabileyi yüceltmek ve kabilesinden olmayana yok etmek yerine, Allah'ın dinini üstün kılmak ve insanı yaşatmak erdem haline geldi. Neticede insanın onurunu korumaya, yaratıcının tek oluşunu ve yüceliğini tanımayla yönelik bir toplumsal dönüşüm gerçekleşmiş oldu.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Câhiliye, Karakter, Değişim

* Bu Makale "Kur'an'da Toplumsal Dönüşüm "Câhiliyeden Asr-ı Saadete" Bir Karakter Değişimi" isimli tebliğ özetinden genişletilerek hazırlanmıştır.

JAHILIYYAH FROM ISLAM CHARACTER CHANGES REALIZED THAT THE QUR'AN

The most important feature of the 'Arab society yaşayan living in the pre-Islamic Mecca, which is known as' the ignorant society dir, is that the tribal understanding prevails. For these members of society, adherence to tribal laws, patronage of the tribe, asylum to the tribe, praise of the tribe, fear of condemnation and exclusion by the tribe were the most dominant and influential forces in human behavior. In fact, it was the only way for an ignorant person to survive, to protect himself and to look to the future with confidence. Because if a tribe did not claim and protect you, you would hardly have a chance to live. On the other hand, the nobility of the tribe name continued through the lineage. Accordingly, the status of a person belonging to the soybeans were shaped. When tribal membership was so humid in people's lives, everything was for the tribe, on behalf of the tribe, and for the tribe.

Islam changed this understanding to a great extent. Instead, unity of faith brought the concept of religious brotherhood. While Islam brought such basic dynamics to the agenda of people, on the other hand, it showed that in principle all this should be done in the name of Allah. Therefore, the concept of superiority based on the tribe has now become the concept of superiority based on taqwa. Instead of glorifying the tribe and destroying what was not of its tribe, it became virtue to make God's religion superior and to keep the human being alive. As a result, a social transformation took place in order to preserve human dignity and to recognize the unity and greatness of the creator.

Keywords: Quran, Ignorance, Character, Change

GİRİŞ

Dinin birey ve toplum üzerindeki etkisi genel kabul görmüş bir olgudur. Bu etkinin olumlu yönde olması ve insanların iyiye yönelmesine katkıda bulunması istenilen bir sonuçtur.¹ Eğitimin amaçlarından biri iyi karaktere sahip bireyler yetiştirmektir. Eğitim ile karakter değişimi arasında yakın bir ilişki vardır. Birçok eğitimci de bu görüşü kabul etmiştir. Dewey'e göre eğitim bilimi, karakter kurma bilimidir.²

İslam hem insanlarda şahsiyet duygusunu geliştirmeyi, hem de onların oluşturduğu topluluğu yükseltmeyi ideal olarak görmüştür. Bu durum dini ve dünyevî bütün emirlerinde kendini göstermektedir. Her varlık, varlığın bir parçası olarak kendine özgü özellikler taşımaktadır. Bu tabii ve fitrî hâdiseden elde ettiği sonuç ile İslam, temelde herkesin eşit olduğunu, bireysel üstünlüğün varlığını kabul etmiştir.³ Kur'an'ın bakış açısına göre gerçek

¹ Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul, 1991, s. 14.

² Karatay, Halit, "Karakter Eğitiminde Edebi Eserlerin Kullanımı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic Volume 6/1 Winter 2011*, p. 1439-145; s. 1440; Aybey, "Salih, Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü", *TurkishStudies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkich Volume 10/11 Summer 2015*, p. 201-214, s. 201.

²Aybey, "Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü", s. 204.

³ Hamidullah, Muhammed, *İslam'a Giriş*, TDV Yayınları, Ankara, 2010, s. 70-71.

anlamda bireysel üstünlük takvâ ileidir ki, ferdin üstünlüğünün de tek ölçütü budur.⁴

Kur'an câhliye dönemine ait her şeyi kökten kaldırıp atmış ve yeniden bir toplum oluşturmuş değildir. İslam'ın özüne ve insan haysiyetine uygun erdem ve alışkanlıklar aynen korunmuş, bazılarındaki değişim bazılarında ise ıslah gerçekleşmiştir. Zira câhiliye insanında hamiyet ve kavmiyet duyguları olduğu gibi karakter ve şahsiyet de belli ölçüde vardı. İslam bunları normal karşıladı ve toplum üzerinde hem değişim hem de dönüşüm gerçekleştirdi.

Kişiliğin bütünlüğü içinde her insanın diğerlerinden farklı olmasını sağlayan kendine mahsus özellikleri vardır. Bu özellikler kişiliğin belli unsurlarıyla bağlantılıdır ve bunların dışarıya yansımaları kişiliğin göstergesidir. İnsanın karakter özelliği, bir anlamda davranış özelliğidir. Bu açıdan karakter, insanın ayırt edici özelliği olan “davranış kalıbı” şeklinde ifade edilebilir.⁵ Karakter, bir nesneyi, durumu diğerlerinden farklı kılan yapıyı ve durumu biçim, büyüklük ve işlev bakımından tanımlayan sembol ve simge olarak tanımlanır.⁶

Duyguları çok yoğun ve karmaşık olan insanı, bu karmaşıklıktan kurtaran, onun ruhî yönünü düzene koyan en etkin faktör dindir. Zira insanın ruhsal yapısının bir bölümünü teşkil eden din unsuru ile karakter kavramı arasında hem bir ilişki, hem de bir etkileşim söz konusudur.⁷ İnsanlar şahsiyet yapıları ve özellikleri bakımından farklıdırlar. Bu farklılık insanları tanımada bir vasıta olduğu gibi insanın yaratılış amacına uygun davranışları ortaya koymasında da belirleyici rol oynamaktadır.⁸ Şahsiyet özellikleri dini yaşayışı belirlerken, din de şahsiyete önemli ölçüde katkıda bulunur.⁹

İslam insanların hayatlarının bütün yönlerinin ıslahını amaçlar. Bireylerin ıslahıyla bütün toplum ıslah edilmiş olacaktır. Dolayısıyla toplumun ıslahı ancak bireylerin ıslahıyla mümkündür. İslam'ın hedefi ictimâî ıslahı gerçekleştirmektir.¹⁰ İnsan ve toplum davranışlarını etkileyen kutsal metinler, getirdikleri inanç ve ahlak prensipleriyle birey ve toplumun davranışı

⁴ Hucurât, 42/ 13.

⁵ Aybey, Salih, “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”, s. 201.

⁶ Karatay, “Karakter Eğitiminde Edebi Eserlerin Kullanımı”, s. 1440.

⁷ Aybey, “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”, s. 204.

⁸ Bkz. Mülk, 67/2.

⁹ Aybey, “Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü”, s. 211.

¹⁰ Âşûr, Tahir b., *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 137.

üzerinde olumlu değişiklikler meydana getirmektedir. Kur'an'ın indiriliş amacı da budur.¹¹ Allah'ın elçileri, zulmün yaygınlaştırıldığı toplumlara zulmü durdurmak ve adaleti hâkim kılmak için gönderilmişlerdir. Toplumların sapkınlık eğilimlerini, değişmeyen fitri değerler doğrultusunda dönüştürmeye çalışmışlardır.¹² Kuran insanın tarihin akışındaki rolünü etkin ve faal bir faktör olarak ele almaktadır. Zira tarihin gidişatını belirleyen ve tarihsel olayları etkileyen en önemli faktör insandır. Çünkü insan, aklını kullanabilen ve iradesiyle hareket eden tek varlıktır.¹³ Netice itibarıyla toplumsal değişimin en önemli faktörü yine insanın kendisi ve iradesidir.

İnsanı hayvandan ayıran en önemli fark onun akıllı ve irade sahibi olmasıdır. Akıl ve irade sahibi özgür insanın saldırganlık ve haksızlık gibi hayvanî tabiatlarında var olan tehlikelerine karşı koruyacak bir düzenleyici ve yasaklayıcı mutlak varlığa ihtiyaç vardır. Zira vahşi hayvanların saldırılarını defetmek için üretilen silahlar, insanların saldırılarını önlemeye yeterli değildir. Çünkü aynı silah diğer insanlarda da mevcuttur.¹⁴ Öyleyse insana kendisinin dışında güçlü bir varlığın kontrolü, denetimi ve eğitimi gerekmektedir. Bu bazen ilahî yasalarla bazen Allah'ın elçileri eliyle, bazen de siyasî iktidarların güç ve yetkileriyle gerçekleşmektedir. Bunun için Allah Teâlâ insan ve toplum hayatına rehberlik edecek mesajlar içeren ilâhî kitapları, görevlendirdiği elçileri vasıtasıyla insanlara ulaştırmış bununla da toplumların ıslahını gerçekleştirmeyi istemiştir.

Bu araştırmanın amacı, Kur'an'ın indiği toplum nasıl bir toplum idi? Bu toplum üzerinde nasıl bir değişim gerçekleşmiştir? Kur'an'ın gerçekleştirmeyi amaçladığı bu değişim köklü bir değişim midir, bir ıslah mıdır yoksa bir dönüşüm müdür? Karakter nedir? İnsan ve toplum karakteri değişime açık mıdır? Karakter değişebilen bir şey ise bu nasıl gerçekleşmektedir? Sorularına cevap aramaya çalışmak ve elde edilen neticeyi ortaya koymaktır. Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da problem bütün yönleriyle ele alınacak ve problemlerin çözümüne yönelik öneriler sunulmaya çalışılacaktır.

¹¹ Â-i İmrân, 3/103.

¹² Ergin, Hayri, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Yayınlanmamış İhtisas Bitirme Tezi, Trabzon, 2005, s. 40-41.

¹³ Bakara, 2/ 256; Kehf, 18/ 29; İnsan, 76/ 3; Ergin, Hayri, *Toplumsal Değişim Kuramları*, s. 45.

¹⁴ Okumuş, Ejder, İbn Haldûn'da Kur'an'ı Sosyolojik Okuma (*Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*), İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi K.ur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2 1. Baskı: Haziran 2010, İstanbul, s. 345.

A. Karakter Kavramı ve Anlam Alanı

Fransızca “caractere” kelimesinin karşılığı olan ‘karakter’ lügatlerde “Bireyin kişiliğini oluşturan ve çevresine gösterdiği tepkileri belirleyen sürekli, duygusal niteliklerin tümü”¹⁵ şeklinde açıklanmaktadır. Bu kelime Türkçede genelde “tabiat” kelimesi ile ifade edilmektedir. Tabiat kelimesi ise “Bir varlığı, bir şeyi kendine has özellikleriyle belirleyen unsurların tümü” olarak kabul edilmektedir.¹⁶ Ayrıca “karakter” kelimesi “seciye” ve “huy” gibi kelimelerle de ifade edilmektedir. “Seciye” kelimesi tabiat, huy, yaratılış anlamlarına gelmekte olup, Fransızca “caractere” kelimesinin karşılığı olarak görülmektedir.¹⁷

Türk Dil Kurumu “karakter” kelimesini anlam itibarıyla bir şeyin ayırt edici vasıfları, bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen, ana özellik, öz yapı, ıra, seciye gibi anlamlara gelmektedir. Bireyin kendi kendine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, görüş ve eylemlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü olarak tanımlamaktadır.¹⁸

Karakter kelimesinin anlamını karşılayan ve farsça kaynaklı olan “huy” kelimesi; yaratılıştan gelen özellik, öznel, tabiat, mizaç; sürekli yenilendiği için vazgeçilemez bir hâl almış alışkanlık” olarak kabul edilmektedir.¹⁹ Öte yandan “alâmet” manasına gelen “karakter” kelimesi zaman içinde değişik anlamlar kazanmıştır. Mesela bir hayvanın veya bitkinin karakteri, onun alâmeti yani belirgin hale getiren özelliğidir. Bu anlamda kullanılan karakter kelimesine şekil karakteri denir. Eğer terbiye edilen insanın karakteri ise kelime yeni bir anlam daha kazanır. Karakter ile bireyin ahlâkî davranışlarının yönü ve tutarlılığı kastedilir.²⁰

İnsan şahsiyetinin oluşumunda en önemli faktörlerden birisi de karakterdir. Karakteri kendisine benzer gibi görünen ve bu yüzden çok kere birbirleriyle karıştırılan huy, mizaç ve şahsiyetten ayırmak gerekir. Zira karakter bir yandan mizaca, bir yandan da şahsiyete bağlı olmakla beraber

¹⁵ Kerschensteiner G., *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, (Terc. H. Fikret Kanad). M.E. Yay., Ankara, 1977, s.14.

¹⁶ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 84.

¹⁷ Kutup, Seyit, *Yoldaki İşaretler*, , (Çev. İ. Nuri), İhya Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1980, s. 22. (1980, s. 336.)

¹⁸ <http://tdk.gov.tr/index>. Erişim tarihi, 16.03.2016

¹⁹ Hökelekli, Hayati, “Şahsiyet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, XXXVIII, 297-298.

²⁰ Aybey, Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü, s. 205,206.

hakikatte bunlardan ayrı bir özellik taşır.²¹ Karakter, halk arasında daha çok insanın toplum değerleri açısından gösterdiği olumlu özelliklerini, ahlakî tutum ve davranışlarını belirleyen bir kavram olarak da bilinir.²² Kur'ân-ı Kerim'deki "huluk" (خُلُق) kelimesi²³ de ahlaki değerlere sahip olma anlamına kullanıldığı için karakter, fitrat, seciyye ve huy kavramlarıyla aynı anlamda olması dikkat çekicidir.

İslam kültüründe karakter "şahsiyet" kavramıyla aynı anlamdadır. "Şahsiyet" kavramı köken olarak Arapça "Şahasa" (شخص) fiilinden türeyen bir kelime olup yükselmek, görünmek, ortaya çıkmak, zuhur etmek, birine sabit şekilde bakmak, sonuç itibarıyla temsil etmek, ortaya çıkmak, açıklamak gibi anlamlara gelmektedir. Buna göre kişilik, bir bireyin diğer bireyler arasında fark edilmesini diğer bir ifadeyle tanınmasını sağlayan bir özelliktir.²⁴

Karakter daha çok iffet, sorumluluk, alçak gönüllülük, doğruluk, yardım severlik, merhamet gibi ahlaki özelliklerle ifade edilir. Buna göre karakter şahsiyet kavramına dâhildir. Karakterli insan, davranışlarını toplumun değer yargılarına uygun biçimde yönetebilen, değerler sistemini içselleştirmiş olan kimse olarak bilinir.²⁵ Kişilik, bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir kavramdır. Kişiliğin niteliği hakkında ortak bir kavram yoktur. Çünkü bu kavram günlük dilde çok anlamlı olarak kullanılmaktadır. Mesela, kişilik kavramı karakter, huy, mizaç ve benlik gibi kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılır. Ancak kişilik kavramı soyut kavramlardan olup, çok boyutlu bir özelliğe sahiptir.²⁶

Mizaç, şahsiyetin bir parçasıdır. Bu sebeple şahsiyet, mizaç ve karakterle yakından ilgili olmakla beraber, daha genel bir kavramdır. Mizaç dediğimiz zaman insanın kendine mahsus heyecan halleri akla gelir. Mesela; insanlar sakin veya hareketli, neşeli veya öfkeli mizaçta olurlar. Bu da insanların davranışlarına doğrudan etki eder.²⁷ Kur'ân -ı Kerim'de bu kavram

²¹Tunc, Mustafa Şekip, *Psikolojiye Giriş*, İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1949, s. 140.

²²Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, Esra Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55.

²³Kalem, 68/4.

²⁴İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "şhs" md. XI, 357; Hökelekli, "Şahsiyet", XXXVIII, 297-298 Akto, Akif, "Kişilik Oluşumunda Din'in Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52:2(2011), ss.191-217, s. 191.

²⁵Hökelekli, "Şahsiyet", XXXVIII, 297.

²⁶Akif Akto, *Kişilik Oluşumunda Din'in Rolü*, s. 191-217

²⁷Kara, Osman, Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 25 (2012/1), s. 6.

“şâkile” kelimesi ile ifade edilmektedir. Şâkile, tabiat, adet, din, ahlak, niyet, mizaç ve yaratılış gibi değişik, fakat birbirine yakın manalarla tefsir edilmekteyse de en kapsamlı manası yaratılış olduğu belirtilmiştir.²⁸ Bu anlamıyla hadis ilmindeki “Hadis” kavramının tanımında geçen “huluk” (حُلُق) kelimesi Hz. Peygamber’in huyu ve ahlâkı olarak ifade edilmiştir.²⁹

Şahsiyetin ve karakterin hem doğuştan getirilen hem de çevre ile etkileşim içerisinde geliştirilip kazanılan özelliklerden meydana geldiği konusundaki anlayış müslüman âlimler tarafından da benimsenmiştir.³⁰ Şahsiyet, insanın iyi ve kötü davranışlarının tümünü ifade eder aynı zamanda mizaç ve karakterle yakından ilgilidir. Gelişmeyle değişen yanları olduğu gibi belli bir oranda süreklilik taşıyan değişmez yönleri de vardır.³¹ “*Can çıkmadan huy çıkmaz*” sözüyle anlatılmak istenen daha çok şahsiyetin değişmeyen yönünü ifade eder.³² Bu sebeple aralarında ince bir fark olsa da karakter, huy, mizaç gibi kavramlar şahsiyetle ilgili olarak kullanılmaktadır.³³ Karakter ise daha çok ahlâk ağırlıklı bir anlam içerir. Bu yaklaşımdan hareketle ahlâk ilmini “insan karakterinden bahseden ilim” diye tarif edenler olmuştur. Şahsiyetle karakterin en önemli farkı, şahsiyetin bir kişiyi tanımlayan ve hem doğuştan gelen hem de sonradan kazanılan özellikleri ihtiva etmesi, karakterin ise kalıtımsal etkiler, soydan gelen özellikler ve olgunlaşmanın bütününden oluşmasıdır. Buna göre karakter şahsiyet kavramına dâhildir. Karakterli insan, davranışlarını toplumun değer yargılarına uygun biçimde yönetebilen, değerler sistemini içselleştirmiş olan kimsedir.³⁴ Ahmed Naim Efendi’ye göre karakter Arapçadaki huluk (حُلُق) kelimesinin tam karşılığıdır ki

²⁸ Et-Taberî, Muhammed İbn Cerîr, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân*, XV, 192; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, III, 412; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XI,357; Cevherî, *es-Sihâh*, V,1736; el-Bağavî, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesud, *Me’âlimü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, (thk. Abdullah en-Nemîr, Süleyman Müslim el-Harş, Osman Cuma Damiriyye), Riyad, 1997, V, 124; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu’l-Kadîr el-Câmi’Bejne Fenneyi’r-Rivâyeti ve’d-Dirâyeti min’İlmi’t-Tefsîr*, (thk. Abdurrahman Umeyra), Beyrut: Daru’l-Vefa, 1997, III, 351; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1936, V, 3196.

²⁹ Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XV, 27-64;Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1993, 13.

³⁰ Hökelekli, “Şahsiyet” *DİA*, c.38, s. 297-298.

³¹ Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 229; Kara, Kur’an’a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, s. 2.

³² Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yayınları, 1997, s. 55.

³³ Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 93.

³⁴ Kam, Ömer Ferit, *Mebâdî-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*, Ankara, 1339-41, s. 9-11; Hökelekli, “Şahsiyet”, XXVIII, 297.

bu da kişinin ahlâk ve davranışlarını ifade eder. Bunu seciye ile karşılamak doğru olmaz; çünkü karakter gibi ahlâkın da iyisi ve kötüsü bulunur, seciyenin ise kötüsü yoktur.³⁵

Kur'an perspektifinde ise, kişilerin davranış tarzlarında mizaç ve karakterin etkisine işarette şöyle denilir: “De ki: “Herkes kendi tarzına/yapısına/mizacına uygun şekilde hareket eder. Fakat kimin en doğru yolda olduğunu en iyi Rabbiniz bilir.”³⁶ “Mizaç ve karakter” diye tercüme edilen şâkile kelimesi Elmalılı'ya göre “tabiat, âdet, din, ahlâk, niyet, seciye” gibi anlamlara gelmektedir.³⁷ Kur'an Yolu tefsirine göre ayet önemli bir psikolojik gerçeğe işaret etmektedir. Zira insan davranışlarının temeli, onun ruhsal yapısındaki psikolojik eğilimlerdir. Bu eğilimlerin oluşmasında insanın yaratılıştan sahip olduğu karakter özelliklerinin yanında geniş anlamıyla bütün yönleriyle eğitimin de önemli bir etkisi vardır. Dinî inanç ve telakkilerle ahlâkî erdemler de psikolojik eğilimlerin oluşması ve gelişmesinde iyi veya kötü yönde belli ölçüde tesir eder.³⁸ Yukarıdaki ayeti bağlamıyla birlikte ele aldığımız zaman insandaki olumsuz karakterin zulüm ve haksızlık etme duygusu olduğunu anlarız ve Kur'an-ı Kerim'in insanın yapısında var olan bu psikolojik olumsuzluklara bir şifa olarak indirilmiş olduğunu görürüz.³⁹

B. Karakter Değişimine Etki Eden Faktörler

İnsan çok yönlü ve toplumsal bir varlıktır ve bulunduğu ortama uyum sağlama, o toplumun kültür değerlerinden etkilenme ve o doğrultuda değişebilme özelliğine sahiptir.⁴⁰ Bu anlamda toplum bireyi, birey de toplumu etkiler ve neticede değiştirir.⁴¹ Değişim, özellikle de kültür değişimi uzun süreli ve çatışmalı bir süreçte gerçekleşir. Bu değişimin süresi kültürün yapısı ile bağlantılı olarak ortaya çıkar.⁴²

Sadece insan toplumun bir parçası değildir, aynı zamanda toplum da insanın özsel bir parçasıdır. Bireyler yaşamları boyunca, bilinçli veya bilinçsiz, diğer insanların kendileri için hazırlamış oldukları belirli davranış şekillerini

³⁵ G. L. Fonsegrive, *Mebâdî-i Felsefe, (Birinci Kitap): İlmü'n-nefs* (trc. Ahmed Naim), İstanbul 1332, s. 55; Hökelekli, “Şahsiyet”, XXXVIII, 297.

³⁶ İsrâ, 17/84.

³⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3197.

³⁸ Heyet, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara, 2005, III/ 516.

³⁹ Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012, III, 218.

⁴⁰ Hucurât, 49/13; İbn Haldûn, *Mukaddime*, (trc. Zakir, Kadiri Ugan), İstanbul,1996, s. 49; Tezcan, Mahmut, *Sosyolojiye Giriş*, Gelişim Yayınları, Ankara, 1995, s. 45.

⁴¹ Bkz. Yıldırım, Duran Ali, *Kur'an'da Fesat*, Çimke Matbaası, Konya, 2016, s. 248-254.

⁴² Akgül, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 211.

takip etmek zorunda kalmaktadırlar. Kişiliğin oluşumunda, sosyal çevreden etkilenme, iç şartlanma, gerçekte bir öğrenme sürecidir. Birey, bulunduğu sosyal ve kültürel yapı içinde öğrendikleri ile bazı yeni davranış özellikleri kazanarak kişiliğini şekillendirir.⁴³ Buna göre karaktere etki eden unsurların bireyin içinde yaşadığı toplumun bilgisi, algısı, yaşantısı, zihniyeti ve kültür yapısı olduğunu söyleyebiliriz.

İnsan yaratılıştan getirdiği yetenek ve karakter yapısı, anne-baba ve çevreden aldığı eğitim ile şahsiyeti şekillenir. Bu sebeple Allah'ın insana yaratılıştan verdiği fitrat ve din duygusu, nefsine yerleştiği iyilik ve kötülük duygularıyla dünyaya gelir. Yetiştirdiği aile, çevre ve kültür ortamında yaratılışında var olan zaafılar veya ahlakî değerler ile şekillenerek iyi veya kötü bir insan karakterine sahip olarak meydana gelir. Dolayısıyla insanın kendi fitratından kaynaklanan içsel ve kişisel faktörler olduğu gibi kendi dışında kişiliğine etki eden faktörler de vardır.⁴⁴

İnsanlar kişilik ve şahsiyetleri bakımından farklıdırlar. Şahsiyet özellikleri dini yaşayışı belirlerken, din de şahsiyete önemli ölçüde etki ve katkıda bulunur. Din ve şahsiyet arasındaki bu karşılıklı ilişki, insan hayatının bütün dönemlerinde mevcuttur.⁴⁵ Örneğin, Haniflerden sayılan Zeyd b. Amr'ın, putlara tapmaktan, ölü hayvan eti, kan ve putlar adına kesilen hayvanların etinden yemekten kaçındığı, kız çocuklarının diri diri gömülerek öldürülmesine karşı çıktığı, putlara taptıkları için kavmini eleştirmiştir.⁴⁶

İslâm dini, insanın ahlâkını güzelleştirmek için, karakterini eğitmeye büyük önem verir. Sağlam bir karakter oluşturmak için, önce insanın sahil ve sağlam bir inanca sahip olmasını ister.⁴⁷ İnanç sistemine uygun bir yaşantı gerçekleştirebilmesi için de, insanın iradesini güçlendirmek gerekir ki bunu da ibadet esaslarıyla gerçekleştirmeyi hedefler.⁴⁸ Ayrıca insanın ahlâkî gelişimini sağlayabilmesi için, ona takip edeceği bir "ideal" sunmayı gerekli görür. Bu idealin Kur'an'a göre Hz. Peygamber a.s. olduğu bilinmektedir ve Kur'an bunu şöyle ifadelendirir: "*Allah'ın elçisinde sizin için güzel bir örnek vardır*"⁴⁹ İdeal olanın örnek kabul edilmesi bilinen ve kabul edilen genel bir anlayıştır.

⁴³ Akif Akto, *Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü*, 191-217.

⁴⁴ Kara, Osman, Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, s. 1-24

⁴⁵ Aybey, Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü, s. 211.

⁴⁶ Demircan, *Câhiliye Araştırmaları*, s. 88.

⁴⁷ Bkz. Bakara, 2/177, 188, 197; Âl-i İmrân, 3/134; Mâide, 5/1; Nisâ, 4/2-6, 29, 30, 36; Nahl, 16/90; Lokman, 31/12-19;

⁴⁸ Bakara, 2/183, 197; Tevbe, 9/103; Ankebût, 29/45; Haşr, 59/7,8.

⁴⁹ Ahzâb, 33/21.

İbn Haldûn'a göre, farklı toplumlarda farklı mizaç ve karakter tiplerinin görülmesinde iklimler, tüketim alışkanlıkları, yaşama ve beslenme şekilleri gibi faktörlerin etkisi bulunmaktadır. Ona göre kişilerin meşguliyet alanlarının, toplum içindeki konumlarının kişilik ve karakterinin şekillenmesinde önemli rolleri mevcuttur. Yine toplumdaki yönetim tarzının da insanların kişilik ve karakter yapıları üzerine ciddi etkileri vardır. Eğer yönetim adaletli ve merhametli ise böyle bir yönetim altında yaşayan kimselerde özgüven duygusu gelişmiştir. Buna karşılık zulme, despotizme ve zorbalığa dayanan, aşırı otoriteci ve cezalandırıcı bir yönetimin idaresinde yaşayan toplum bireylerinde korku ve kaygı hâkim olur; direnme, cesaret ve metanet ortadan kalkar, aşağılık duygusu, kendine güvensizlik ve bağımlılık eğilimi gelişir. Bu sebeple böyle bir şahsiyet yapısıyla yetişen bireylerin oluşturduğu toplumlarda yenileşme ve gelişme olmadığı gibi, tutuculuk, katılık ve gerilik hâkim olur.⁵⁰

İyi ve kötü seçenekler arasından birini seçme ve uygulama gücü olan insanın, ahlâkî görevlerinin başında, karakterini eğitmek gelir. Buna göre ahlâkın güzelleşmesi, iyi bir karakter eğitimi ile mümkün olabilir. Eğitim bir süreçtir. Bunun gerçekleşmesi belirli bir süreci gerekli kılar.

Ahlâkî eylem ile karakter, çoğu kez aynı anlama gelir. Bir eylemin ahlâkî olup olmadığı hakkında verilen bir karar, aynı zamanda onu yapan insanın karakteri hakkında verilmiş bir hüküm olarak da değerlendirilebilir. Karakterin oluşması, insanın davranış ve yaşantıları ile gerçekleşen bir sonuçtur. Gerçeği kavrayıp öğrenmek ve yeni yaşam tarzı ve alışkanlıklar edinmekle karakter değişebilir. Bu sebeple karakter, hem ahlâkî hükmün konusudur hem de insanın ahlâkî gelişiminde hedeflenen sonuçtur.⁵¹ Kişinin, Allah'ın kendisini gördüğü bilinciyle davranması (ihsan)⁵² şahsiyetin hem içe ve hem dışa dönük yönünün yani ruhî ve bedenî yönünün gelişmesine yardımcı olur. Çünkü kendisini ilâhî kontrol ve denetim⁵³ altında hisseden insan, kendi davranışlarına dikkat eder, hayatını Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde gözden geçirir. Diğer insanların da kendileriyle eşit olduklarını düşünerek, onlarla iyi ilişkiler kurar. Yani vicdani değerlendirme, bu şuur seviyesinde işlerlik kazanacak ve kişiyi psikolojik ve sosyal uyumu bakımından kontrol edecektir.⁵⁴

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Muqaddime*, s. 82-91, 123-127, 394 vd.

⁵¹ Aybey, *Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü*, s. 205.

⁵² Buhari, *İman*; 37; Müslim, *İman*, 7.

⁵³ Nisâ, 4/1; Kâf, 50/16-18.

⁵⁴ Şentürk, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000. s. 43-44; Aybey, "Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü", s. 210.

Buna göre, kendisini görmeyen, işitmeyen ve denetlemeyen uydurma tanrılara tapan bir insanın karakter ve davranışlarında kendini tatmin, çevresini memnun etme, bir iltifatta bulunma ve menfaat elde etme duygusu etkili olacağından böyle bir kişiden sevgi, merhamet, adalet, iyilik, empati göstermesini bekleyemeyiz. câhiliye toplumunu böyle bir inanışın hayata yansımaları olarak görebiliriz.

C. Câhiliye Toplumunun Karakter Özellikleri ve İslama Geçişteki Değişim

Câhiliye belli bir topluma düşünce, zihniyet ve bir yaşam anlayışı sebebiyle verilen isimdir. Bu toplumun kendine mahsus bir insan, toplum ve hayat anlayışı vardır. Kur'an bu topluma hitap etmiş ve hitap ettiği toplum üzerinde çok önemli değişim ve dönüşümler gerçekleştirmiştir. Şimdi bu değişimin nasıl ve ne ölçüde olduğunu ele almaya çalışacağız.

a. Cehâlet ve Câhiliye Kavramları

Cehâlet ve 'cehl'in ilk anlamı ilmin, bilmenin zıddı olarak İslâm literatünde yer almış bir kavramdır. İkinci anlamı bir şeye olduğundan farklı inanmak, üçüncü anlamı ise bir şeyi hak ettiği şekilde yapmamaktır. Bunun yanısıra, düzensiz işleyiş, bir şeyin üzerinde bulunduğu durumun haricinde düşünüp, aksine bir davranış sergilemek anlamlarına da gelmektedir.⁵⁵ "Cehl" kelimesi, "bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak" anlamında bir mastar olup, isim olarak da kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de dört yerde cehâlet şeklinde, yirmi ayette de aynı kökten gelen değişik isim ve fiiller şeklinde geçmektedir.⁵⁶ Câhiliye şiiirinde, hilmin zıddı manâsına gelen "cehl" kelimesinin, düşmana hiçbir sınır tanımadan fırsat vermeden saldırma anlamında kullanıldığı görüyoruz.⁵⁷ Bu anlamıyla "cehl"; *sefeh* (düşüklük), *enf* (gurur, reddetmek, tenezzül etmemek), *hiffet* (hafife almak, önemsiz görmek) ve *gaza/öfke* kelimeleriyle aynı anlam çerçevesinde yer almaktadır.⁵⁸

Çağrıcı ise câhiliye kelimesinin farklı anlamlarını kategorize eder ve bunların "*Zihinsel anlamınının bilgisizlik; dînî anlamının şirk ve putperestlik;*

⁵⁵Râgıp, el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 102; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, "chl" Md. VII, 368-369.

⁵⁶Abdulbâkî, M. Fuad, *el-Mu'cem'u'l-Müfehres*, "chl" Md.

⁵⁷el- Kureşî, Ebû Zeyd, *Cemheratü Eş'ari'l-Arab*, I/ 414; Dayf, Ahmet Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l- Arabî (el- Asru'l- Câhili)*, Dâru'l-Meârif, t.y., s.39; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî, *İstikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Lübnan, 1411/1991, I, 494.

⁵⁸Cevâd Ali, *el-Mufassal Fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1987, I,15.

ahlâkî anlamının ise kibir, kendini beğenme, övünme; öfke, şiddet ve saldırganlık ruhu kategorilerini oluşturduğunu⁵⁹ belirtir. Câhiliye dönemindeki kullanımına dayanarak ‘cehl’in esas olarak, “azgınlık, serkeşlik, arzuların etkisinde kalma, hayvanî içgüdülere boyun eğme”, kısaca, “barbarlık” anlamına geldiğini ortaya koymuşlardır. Buna göre câhilin karşıtı, âlimden ziyade, ihtiyatlı, ağırbaşlı, ahlâklı, bugünün söylemi ile “medenî” insanı ifade eden “halîm” anlamına geldiğini söyleyebiliriz.⁶⁰ Cevâd Ali’nin (1907-1987) tanımlamasına göre; “Sefeh, ahmaklık, gurur, düşüklük, gazap ve Şeriat’ın hükmüne ve ilâhî irade’ye itâat etmeme gibi İslam’ın hoş görmediği davranışların tamamının hâkim olduğu döneme Câhiliye denir.” Bu karaktere ve niteliklere sahip olan insana da câhil veya câhiliye insanı denilir.⁶¹

Böyle bir karaktere sahip olmalarından dolayı, problemlerini akıl ve muhakeme yoluyla ölçüp sükûnet ve vâkar ile değerlendirmeden öfkelenip hiddete kapılarak taşkınca hareketler sergilemek⁶² onların genel karakterlerini yansıtmaktadır. İzutsu, “Goldziher’in ceqli, ilmin karşıtı değil, aslında “uygar insan’ ‘makul insan’ anlamına gelen, sakınma, sabır, hoşgörü ve körü-körüne bağlanmaktan uzak durma gibi nitelikleri kapsayan hilmin zıddı bir karakter olduğunu söyler ve “cehaleti, ilmin değil ‘hilm’in zıddı” olarak tanımlar. O’na göre kelimenin birincil semantik işlevi, putperest Arapların haşin ve gözü kara mizacına atıfta bulunmasıdır” demektedir.⁶³

İslâm öncesi Arapların dinî ve sosyal hayat telakkilerini ifade eden “Câhiliye”,⁶⁴ sözlükte bilgisizlik, atılganlık ve barbarlık gibi anlamlara gelmektedir. İbn Haldun’un (ö.808/1405) ifadesine göre onlarda bedevilik, ümmilik ve sadelik hâkim idi. İslam ile birlikte okur-yazar bir toplum oldular.⁶⁵ Terim olarak da İslâm ile İslâm öncesi arasındaki inanç ve kültürel farklılığı ifade etmektedir. Yani câhiliye hakikatte bilgisizlik değil, hilmden yoksunluk

⁵⁹ Çağrırcı, Mustafa, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, Kuramer, İstanbul 2017, 31-71.

⁶⁰ Çağrırcı, Mustafa, *DİA “Cehâlet”*, VII, 219.

⁶¹ Cevâd Ali, *el- Mufassal*, I/ 38-40.

⁶² Öğmüş, *Câhiliyede Araplar*, s. 147.

⁶³ İzutsu, *Kavramlar*, s. 77; İzutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, s. 302-303; Öğmüş, *Câhiliyede Araplar*, s. 144.

⁶⁴ Arı, Mehmet Salih, “Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci”, s. 175; Güzel, Ahmet, *Câhiliye Dönemi*, s. 11,12.

⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 343-345.

olarak görülebilir.⁶⁶ Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde toplum hayatını ilgilendiren değişik yerlerde farklı anlamlar yüklenmiştir.⁶⁷

Izutsu 'cahiliye'nin 'bilgisizlik' ile uzaktan yakından hiçbir alâkasının olmadığını, kelimenin asıl anlamında, kabile şeref ve onurunun sonuna kadar korunması, yılmaz bir çekişme ve böbürlenme ruhu ve aşırı derecede tutkulu bir mizaçtan kaynaklanan her türlü sert, kaba ve ham davranışlar bulunduğunu belirtir.⁶⁸ Şeref ve haysiyetin bu kadar önemsenmesine karşın hilm ve yumuşak huyluluğun çok da makbul bir davranış olarak görülmediği "câhiliye", bu ikisi arasında bir zıtlık iş'âr edilerek hilm ile davranışın zillet kabul edildiği bir dönem olarak kabul edilir.⁶⁹

Arap şiirlerinde de "cehâletin bu anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Amr b. Külsûm'ün Mu'allâka'sında yer alan şu beyit bunu anlatır: *ألا لايجهلن أحد علينا فنجهل فوق جهل الجاهلينا* "Hele biri kalkıp bize karşı bir cahillik etmeye görsün, biz cehâlette herkesten üste çıkar, câhiliğin ne demek olduğunu gösteririz"⁷⁰ anlamındaki beyitte cehâlet, "şiddet ve saldırganlık" manâsında kullanılmış ve câhiliye toplumunda methedilen bir davranış sayılmıştır. İslâm açısından câhiliye, "iyiyi kötüden ayırt edemeyen, yaptıkları kötülükler için aslâ af dilemeyen, hayra sağır, hakikate kör, ilâhî hidayete kalplerini kapayanlar için onların genel karakterini yansıtan, hissiz, duyarsız ve vahşiyane bir tutum"⁷¹ olduğu anlaşılmaktadır. Cehl ve cehâlet, ilmin zıddı olan bilgisizliğin yanı sıra öfke, şiddet, saldırganlık, serkeşlik gibi ahlâkî olumsuzlukları ifade eden bir terim olduğu anlaşılmaktadır.⁷²

Cehâlet, aynı zamanda "bilgisizlik, kibir, bozgunculuk, serkeşlik gibi anlamlara gelen bir ahlâk terimidir."⁷³ Bundan cehâletin bilgisizlikten çok daha farklı ve geniş bir anlama sahip olduğunu anlıyoruz. Vahşetin, haksızlığın, ahlâksızlığın, adaletsizliğin son derece yaygın olduğu şirk

⁶⁶ Bkz. Izutsu, Toshihika, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 110 vd.

⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/273; Nisâ, 4/17; En'âm, 6/ 35, 54,111; A'râf, 7/138, 199; Hûd, 11/46; Yusuf, 12/33, 89; Nahl, 16/119; Furkan, 25/63; Neml, 27/55; Kasas, 28/55; Ahzâb, 33/72; Zümer, 39/64; Ahkâf, 46/23; Hucurât, 49/6.

⁶⁸ Izutsu, *Kavramlar*, s. 79.

⁶⁹ Öğmüç, *Câhiliyede Araplar*, s. 143.

⁷⁰ Ez-Zevzenî, Abdullâh el-Hasen b. Ahmed, *Şerh-u'-Mu'allakâti's-Seb'a*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005, s. 184, B. No: 53; Öğmüç, *Câhiliyede Araplar*, s. 143-144, Ebû Zeyd el-Kureşî (*Cemheret-u Eş'ari'l-Arap*)'dan nakille; Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 77-78.

⁷¹ Bkz. Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 82.

⁷² Çağrıncı, "Cehâlet", *DİA*, VII, 219.

⁷³ Çağrıncı, "Cehâlet", *DİA*, VII, 218.

toplumlarının İslâm'la tanışmadan önceki haline "câhiliye toplumu" denilmesinin sebebi budur. İnsanlardaki cehâlet, onları şirke, sapıklığa ve hak tanımazlığa sevk etmektedir.⁷⁴

Câhiliye kültürünün en belirgin özellikleri toplumda ahlâk, mürüvvet, cömertlik ve şeref gibi olgular tam bir gösterişe ve kaba kuvvete dönüşmüş; içki, kumar ve fuhuş alabildiğine yaygınlaşmış, aile kurumu çökmüş bir vaziyettedir. Kabile asabiyeti, zorbalık, zulüm, haksızlık, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, insan haklarını çiğnemek, insanların soylarından dolayı övülmesi veya yerilmesi, çocukların rızık endişesiyle öldürülmesi, kız çocuklarının toprağa gömülmesi, vahşiyâne hareketler, kan davası gibi davranışlar o döneme ait yaygın karakter özellikleridir. Bunun yanında Arapların güzel davranışları da vardı. Bunlara "Arapların faziletleri" (Fedâilü'l-Arab) denilir. Bağımsızlık ve özgürlüklere düşkünlük, yiğitlik (mürüvve: kavgada cesaret, felaket anında sabır, zayıfı korumak, güçlüye karşı koyma), cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendilerine sığınanları himaye etme, kanaatkârlık ve sabır bunlardandır.⁷⁵

Arapların İslam öncesi yaşamlarının câhiliye olarak nitelendirilmesi, onların hayat tarzına bedeviliğin hâkim olması, çevrelerinde yaşayan diğer toplumlara nazaran medeniyet bakımından daha geride olmaları, bilgiden yoksunluk, göçebe olmaları sebebiyle kurlsız yaşamaya alışkanlık, putperest olmalarından ötürü kötülük yapmalarına mani olacak bir dine, kutsal bir kitaba ve elçiye sahip olmamaları sebebiyledir. O halde câhiliye dönemi bilgisizlik dönemidir, İslam ise aydınlanma ve bilgi dönemi olarak kabul edilir.⁷⁶ Allah inancında, insan birtakım olumsuzluklara ve sapmalara sürükleyen cehaletin etkileri, insanın Allah ile ilişkilerinde olduğu kadar, kendisiyle ve sosyal çevresiyle ilişkilerinde de ortaya çıkmaktadır. Kabaran şehvetin ve öfkenin akli örtetek Hilmi ve yumuşaklığı yok etmesiyle, gerçeğe karşı duyarsızlaşan câhiliye insanı, bir taraftan nefsine, diğer taraftan başka insanlara zulmederek⁷⁷ cehaletini güç ve cesaretiyle ızhar etmekteydi.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz: Yıldırım, Duran Ali, *Kur'an'da Fesat*, Çimke Matbaası, Konya, 2016, s. 192-198.

⁷⁵ İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2003, s. 42. Sarı, Mehmet Salih, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*, *İstem*, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 175 – 190.

⁷⁶ Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1960, I, 26. ; Akman, Mustafa, *Kur'an'da Cehalet, Cahil- Câhiliye*, Buruc Yayınları, İstanbul, 2005, s. 142.

⁷⁷ Koç, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları İstanbul, 2005, s. 89.

Ayrıca İslâm öncesi dönem olarak ifade ettiğimiz câhiliye yaşantısı, Kur'an'ın ana hatlarını çizdiği, bencillik ve vurdumduymazlık,⁷⁸ müstehcen giyim ve davranış tarzı,⁷⁹ koyu bir milliyetçilik (hamiyyet) ve gurur,⁸⁰ hevâya göre bir yaşam tarzı ve kişiye göre işleyen hak ve adalet anlayışı olduğu hukuk sistemi olarak görülmektedir.⁸¹

Böylece câhiliye yaşantısının inanç ve düşünce yapısı, yaşam tarzı ve sosyal realitesi, ahlâk ve davranış, yargı ve siyasal düşüncesinin genel bir çerçevesi çizilmiştir.⁸² Câhiliye dönemi âdetlerinin başında kendi ırkı, soyu ve kabilesiyle övünme ve üstünlük taslama âdeti gelmektedir. Bu durum kimi insanları, Hucurât suresi ayetlerinde yasaklanan⁸³ iç çatışmalara, insanları alaya almaya, kötü lâkap takmaya, sûzanda bulunmaya, tecessüse ve gıybetle sürüklüyordu.⁸⁴ Çoğunluğunu okuma yazma bilmeyen bedevîlerin oluşturduğu Arapların câhiliye dönemleri haram ayların dışında huzur ve güvenliğin olmadığı, kabilelerin sürekli birbirlerine saldırdığı kargaşalı, çalkantılı, heyecan ve macera dolu bir hayat olduğu⁸⁵ için “Câhiliye Dönemi” olarak isimlendirilmiştir.

Araplar, kolaylarına geleni tercih etmeleri, keyfe göre açılıp saçılmaları, aralarında aşiret taassubu ile hareket ederek kan dökmeleri, hep hevâya göre hareket etmenin bir neticesi olduğundan, “câhiliye” olarak anılmaktadır.⁸⁶ Kur'an'da iki yerde zulüm kavramı küfür ve ‘cehl’ kavramlarıyla birlikte ‘mübâlâğalı ism-i fâil’ kalıbıyla kullanılmıştır. Bu ayetlerde insanın çok zâlim“zalûm” ve çok câhil“cehûl” oluşuna vurgu yapılmıştır.⁸⁷

Câhiliyenin temel özellikleri bilgiden yoksunluk ve hevâlarına göre hareket etmek, istedikleri gibi davranmaktır. Onlar ilimden, hilimden ve anlayış göstermekten uzaktırlar. Kendilerine çizdikleri yol, düşünme ve yaşantı biçimleri akla, ilme ve vahye değil, ancak zanna ve hevâya dayanır; her şeyi zanlarına dayanarak değerlendirirler, nefsânî takdir ve tahminlerle

⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/154.

⁷⁹ Ahzâb, 33/33.

⁸⁰ Fetih, 48/26.

⁸¹ Mâide, 5/49-50.

⁸² Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş, Yayınları, İstanbul, 1999, s. 228-229.

⁸³ Hucurât, 49/11.

⁸⁴ Güven, Şahin, *Erdemli Toplumun İnşası*, s. 281.

⁸⁵ Öğmüç, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41.

⁸⁶ Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, s. 229.

⁸⁷ Bkz: Ahzâb, 33/72; İbrahim, 14/34.

bir takım yargılara varırlar, istek ve menfaatlerine göre hüküm verirler. Neticede câhiliye, bir sistem, bir yaşantı tarzı ve düşünme-inanma şekli olarak ortaya çıkar.⁸⁸

İnsanları dünyevî makam, mevki, servet, güç, fizikî görünüm vs. göre sınıflandırmasını istemelerine⁸⁹ karşın Kur'an bu sınıflandırmayı kaldırmış, insanlar arasında kanunda eşitlik, hükümde adâlet ilkesi geçerli hale gelmiş, insanlar tarağın dişleri gibi eşitlenmişlerdir. Hz. Peygamber de s.a.v. kendilerine kanun önünde ayrıcalık tanınmasını isteyen Benî Nadîr Yahudilerinin taleplerini câhiliye alışkanlığı olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.⁹⁰

Kur'an'ı Kerim mü'minlere ağır başlı, vakûr, sabırlı ve takvalı olmalarını emrederken, kâfirlerin kalplerinde câhiliye taassubunun yerleşmiş olduğunu, bu duyguyla hareket ettiklerinden dolayı öfkeye kapılıp, duygularına yenik düştüklerini belirtir.⁹¹ Onları böyle davranmaya iten duygunun câhilî asabiyetleri, câhilî değer yargıları, Kur'an'ın ifadesiyle câhiliye hamiyetleridir⁹²

İzutsu'ya göre, câhiliye dönemi insanında teslim olma, tazarru ve tevâzu, tamamen birinin emrine girme, itaatkâr davranma insanlar için bir zillet ve aşağılık olarak görülürken, İslâm ile bu anlayış, Allah'a karşı teslimiyet, itaatkâr bir tutum, tevâzulu bir davranış, tam bir kulluk anlayışına bürünmüştür. Müslüman olmak, kişinin kibri ve azgınlığı bırakıp bütün nefsi ve hevâî arzularından vazgeçmesi ve Rabbi olan Allah'ın huzurunda bir kul (abd) olarak, aciz, muhtaç, itaatkâr ve teslimiyetle durması demektir. İnsanın câhil olarak nitelendirilmesi, bu mutlak itaat ve tevâzuya zıt düşen bütün kişisel özellikleri, insanı Tanrı'ya itaatkâr ve mütevâzî olmaktan alıkoyan bütün beşerî vasıfları ifade eder. Kibirli olmak, kendine aşırı güvenmek, mutlak bağımsızlık duygusu, ister beşerî olsun ister ilâhî olsun hiçbir otorite önünde eğilmeme yönündeki kararlılık –kısacası, bu vasıfların tümü- abd/kul olmaya aykırıdır. Tarihsel olarak bu durum, câhiliye dönemindeki Arap anlayışının en karakteristik özelliklerinden biriydi.⁹³

⁸⁸ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 356-357.

⁸⁹ Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 358. İlgili ayet için bkz. Hûd, 11/29.

⁹⁰ Et-Taberî, Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu'l- Beyân an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, VIII/ 502-503.

⁹¹ Fetih, 48/26.

⁹² Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 358.

⁹³ İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, Çev. M Kürşat Atalar, İstanbul, 2012, s. 296-297; Geniş açıklama için bkz. *Aynı eser*, s. 298-300.

Kur'an nâzil olduğu toplumsal yapı ve dönemi, o tarihte yaşayan Arap toplumundan hareketle o zamanki câhiliyenin bir numûnesi olarak ifade etmişse de, öne çıkarılan olgusal yapı dikkate alındığında "Câhiliye Dönemi" nin sadece o dönemi ilgilendiren bir tanımlama olmadığı görülür. Zira o döneme ait eleştirilen karakter ve davranışlar dikkate alındığında câhiliyenin her asırda varlığını devam ettiren bir zihniyet, bir hayat tarzı ve bir gelenek olduğu anlaşılır.⁹⁴

Buna göre câhiliye belli bir zamana ait bir toplumun ahlak ve karakter yapısını anımsatan bir kavramdır. Bu toplum o devrin insanların karakter yapısını yansıtır ve o toplum hakkında bize sosyal ve kültürel bilgi aktarır. Kur'an indiği toplum üzerinde bir dönüşüm ve değişim gerçekleştirmeyi hedeflediği için, o toplumun ahlak, kültür, anlayış ve yaşayış özelliklerini dikkate almış ve İslam'ın temel ilkelerine uyarlamıştır.

b. Câhiliye'den İslam'a Değişim

Değişim, günümüzün en popüler kavramlarından birisidir. On dokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıla miras kalan en popüler kavram ise "ilerleme" olarak görülür. Bu kavram gerek Batıyı tanıyan ve gerekse Batıyla iletişim halinde olan herkesi etkilemiştir. Osmanlı'nın sonu ve ilk Cumhuriyet'in ilk döneminde ise "terakki" kavramı daha çok kullanılmıştır. Tamamen değer yüklü olan bu kavram, gerek metodolojik anlamdaki gelişmeler ve gerekse toplumsal değişimin seyrini ya da yönünü açıklamakta gerçekçi olmamasından dolayı terk edilmiş ve yerini daha nötr bir kavram olan "değişim" almıştır.⁹⁵ Değişim, toplumlar tarafından kolayca benimsenen ve gerçekleşen bir olgu değildir. Bu durum hemen her asırda ve toplumda bir problem olmaktadır. İslâm toplumları da, Batı dünyasının zihniyet, algı, kültür ve fizik alanlarındaki dönüştürme etkisini kuvvetli bir şekilde hissetmekte ve modernleşme yolunda bir dönüşüm problemi ile karşı karşıya kalmaktadır.⁹⁶

Değişim her zaman pozitif yönde olmayabilir. Ama değişimin pozitif yönlü olması beklenir. Kur'an da toplumdaki değişimin pozitif yönde olmasını

⁹⁴ Turhan, Abdullah, Kur'an Yorumunda Câhiliye Bilgisi Ve Kur'an'da Câhiliye Kavramı, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl / Year 17, Sayı / Issue 33 / Bahar / Spring (2019/1) ss. 151 – 167, s. 155.

⁹⁵ Bilgin, Vejdî, "Câhiliye'den İslam'a: Değişim Ve Süreklilik Bağlamında Sünnet", *Sünnetin Bireysel Ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2007, Konya, s. 130.

⁹⁶ Kırboğa, Ziyaeddin, "Modernleşmenin Kurguladığı Kent Tasarımı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Yıl:2016 Cilt:19 Sayı:1, ss: (239-258), s. 241.

ister. Bu anlamda Kur'an toplumların kendilerini olumlu anlamda değiştirmedikçe o toplum hakkında ilâhî yasaların değişmeyeceğine işaret eder.⁹⁷

İslam'ın ilk dönemlerinde daha o güne kadar kabile esasına dayanan bir sosyal yaşamın olduğu ve o yaşamın kurallarına bağlı adet ve geleneklerin bir anda değişmesi ve ortadan kalkması doğal olarak imkânsızdır. O dönemin insanında hâlâ kavmiyet ve asabiyet iddialarının duygusal olarak devam ettiği Arap olanlarla olmayanlar arasında bir tartışma ortaya çıktığı anlarda açık bir şekilde müşahede edilmektedir.⁹⁸

İslâm'ı kendi siyasî görüşlerinin merkezine alan İslâmcılık akımı mensupları, mevcut rejimlerin siyasî meşruiyetlerini kabul etmediklerinden bunlara karşı geleneksel itaatkâr bir tutum yerine devrimci bir tutum geliştirmişlerdir. Bu, aynı zamanda onların İslâm'ı anlama ve yorumlama biçimlerini de etkilemiştir. Hz. Peygamber'in tebliğinin "devrimci" olduğu ve onun câhiliye toplumunu kökten temizlediği, yerine tamamen yeni bir sosyal yapı inşa ettiği düşüncesinin buraya dayandığı düşünülmektedir.⁹⁹

Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî'ye göre peygamberler gönderildikleri milletin sosyal yapısında ve kültüründe getirdikleri şeriata uygun olanları kabul ederler. Eğer uygun olmayan bir durum söz konusu ise, "onların alışageldikleri şeylerin dışına tamamen çıkılmaması, aksine onlara yakın ve benzer durumlara ya da onlarca sâlih olarak bilinen zevata aitliği bilinen davranış biçimlerine geçilmesi gerekir." Hatta Dihlevî'ye göre, ibadetler bile yepyeni uygulamalar değil, ya zaten mevcut olan ya da onlara benzer olan uygulamalardır.¹⁰⁰ Hz. Muhammed'in (s.a.v.) değiştirilmesini veya nesh edilmesini lüzumlu gördüklerinin haricinde öteden beri uygulamakta oldukları bütün eski âdet ve geleneklerin devamına müsaade ettiğini söyleyebiliriz. Şimdi bu değişim ve dönüşümün hangi alanlarda ve ne ölçüde gerçekleştiğine kısaca bir göz atalım.

1. Dini ve Sosyal Hayat

Hz. Muhammed'in tebliğ ve davete başladığı zaman Mekke ve civarındaki Araplar tevhit dininden uzaklaşmış, şirk esasına dayanan bir din anlayışı geliştirmiş, ancak bu din Mekkeliler için daha ziyade ekonomik

⁹⁷ Ra'd, 13/11.

⁹⁸ Güngör, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 178.

⁹⁹ Bilgin, Vejdî, "Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", s. 126.

¹⁰⁰ Ed-Dihlevî, Şâh Veliyyullah, *Hüccetullâhî'l-Bâliğa*, (Çev. M. Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, 1, 386-387.

çıkarlara dayalı bugünün ifadesiyle dinin ticarete alet edildiği bir halde yürüyordu.¹⁰¹ Toplumsal yapının temeli “asabiyet”,¹⁰² toplumsal değerlerin asıl belirleyici unsuru ise “mürüvvet” idi.¹⁰³ Câhiliye toplumunun, İslam'ın tevhit inancıyla ve toplumun değerleriyle çatışma içinde olacağı ve çatışmanın İslam lehinde sonlanması durumunda toplumsal karakterin belirli bir değişim geçireceği beklenen bir neticeydi.

Câhiliye insanı düşünerek karar veren, atacağı her adımı hesap eden bunun için istişare eden bir düşünceye sahip değildir. Onların kendilerine has bir düşünce yapısı ve hayat anlayışı vardır. Kur'an bunları “Zannu'l-Câhiliyye”, “Teberrücü'l-Câhiliyye”, “Hamiyyetu'l-Câhiliyye”, ve “Hukmü'l-Câhiliyye” başlıklarıyla ifade ederek açıklamaktadır.

Nüzül sürecini itibara aldığımızda câhiliye hakkında ilk nâzil olan Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetinde, Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin “câhiliye zannı” Kur'an'ın ifadesiyle “Zannu'l-Câhiliyye” ye benzediğine işaret edilerek câhiliye kelimesi İslâm öncesi Arap toplumunun düşünce yapısını anlatmak için kullanılmıştır. Kur'an'ın nüzül sıralamasına göre câhiliye teriminin geçtiği ikinci âyette Hz. Peygamber'in hanımlarına, “İlk Câhiliye devrindeki kadınlar gibi açılıp saçılmayın”¹⁰⁴ şeklinde uyarı yapılırken yine İslâm öncesi dönem kadınlarının giyim-kuşam şekline işaret edilmiştir. Üçüncü âyette “Câhiliye taassubu” (hamiyyetü'l-câhiliyye) üzerinde durulmaktadır. Burada Hudeybiye Antlaşması sırasında (6/628) müşriklerin ve Hz. Peygamber ile Ashabının içinde buldukları ruh halleri dile getirilirken, “*O zaman kâfirler kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi; Allah da elçisine ve müminlere sükûnetini indirdi ve onları takva sözü üzerinde sabit kıldı*”¹⁰⁵ buyurulmuştur. Bu âyette Câhiliye döneminin aşırı taassup ve barbarlığına, müşrik toplumda yerleşmiş olan şiddet, kin ve nefret duygularına işaret edilmektedir. Câhiliye kelimesinin yer aldığı dördüncü âyette ise, “*Yoksa onlar Câhiliye idaresini (Hukmü'l-Câhiliyye) mi arıyorlar? İyi anlayan bir toplum için hükümranlığı Allah'tan daha güzel*

¹⁰¹ Bilgin, Vecdi, “Câhiliye'den İslâm'a Geçiş”, s. 130.

¹⁰² Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 22-33.

¹⁰³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 111.

¹⁰⁴ Ahzab 33/33.

¹⁰⁵ Feth 48/26.

kim vardır"¹⁰⁶ şeklinde yine İslâm öncesi dönemin haksız ve zalim yönetim anlayışına atıfta bulunmaktadır.¹⁰⁷

Câhiliye dönemi insanları hem bireysel hem toplumsal hayatlarında bilgiden, nizamdan, barış ve sükûnetten yoksun oldukları, güçlü ve asilleri hep haklı gösterdikleri, zayıf ve kimsesiz olanları ezdikleri adaletten yoksun bir hayat yaşadıkları için bu döneme "Câhiliye"¹⁰⁸ isminin verildiğini söylemiştik. Ayrıca fitne ve fesadın, ahlâk düşüklüğü ve haysiyetsizliğin hüküm sürdüğü, insanların katılığı ve kural tanımaz hayat anlayışları o toplumun bir cehâlet toplumu olduğunu göstermektedir.¹⁰⁹

Kur'an'ın, Arapların, İslâm'ın ortaya çıkışına yakın dönemini câhiliye dönemi olarak isimlendirmesinin bir sebebi de, o toplumda bilginin değil de bilgisizliğin, ahlâk ve görgü kurallarının değil ahlâksızlık ve görgüsüzlüğün egemen olması, zulüm ve adaletsizliği hüküm sürmesidir. Kur'an'ın onların hayat tarzlarına ilişkin verdiği bilgiye göre onların hayatı ayetlerde şöyle anlatılmaktadır: "*Onlar Allah hakkında câhiliye zihniyetini yansıtan, gerçeğe aykırı bir düşünce taşıyorlar.*"¹¹⁰ "*Onlar yoksa câhiliye yasalarını mı istiyorlar?*"¹¹¹ "*O zaman inkâr edenler kalplerine öfkeli soy koruyuculuğunu, o câhiliye taassubunu yerleştirdiler.*"¹¹² "*Eski câhiliye döneminde olduğu gibi(güzellik ve çekiciliğinin göstermek için) kendinizi teşhir etmeyin.*"¹¹³

Câhiliye dönemi ve toplumu hakkında en önemli bilgi kaynakları, başta Kur'an olmak üzere Hz. Peygamber'in sözleri ve Câhiliye şiirleridir. Kur'an câhiliye toplumuna indiği için o dönemin toplumsal karakterini aktarması bakımından nüzûl döneminin en önemli kaynağıdır. Kur'an'ın nüzûl ortamını bilmeden ve o dönem insanı ve toplumunun din ve hayat anlayışı hakkında bilgi sahibi olmadan, İslam toplumunun oluşum şartlarını anlamak zordur.¹¹⁴

¹⁰⁶ Maide 5/50.

¹⁰⁷ Fayda, Mustafa "Câhiliye", *DİA*, VII, 16, 17.

¹⁰⁸ Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17; Ayrıca Bkz. Sarı, Mehmet Salih, "Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci": *Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*, İstem, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 175; Güzel, Ahmet, *Câhiliye Dönemi*, s. 12.

¹⁰⁹ Mevlâna, M. Ali, *Peygamberimizin Hayatı*, (çev. Ali Genceli), Ankara t. y., s. 17; Güzel, *Câhiliye Dönemi*, s. 12.

¹¹⁰ Âl-İmrân, 3/154.

¹¹¹ Mâide, 5/50.

¹¹² Fetih, 48/26.

¹¹³ Ahzâb, 33/33.

¹¹⁴ Demircan, *Câhiliye Arapları*, s. 116-118.

Habeşistan'a hicret ettikten sonra Cafer b. Ebî Talib Câhiliye toplumu karakterinin Câhiliye zihniyeti ve hayat anlayışı hakkında Habeşistan Kralı Necaşî'ye detaylı bilgi vermiş ve o dönemin zulmü, barbarlığı, hak tanımazlığı, vicdan ve merhametten yoksun bir insanlık anlayışına sahip olduğuna işaret etmiş böylece kralın dikkatini çekmiştir.¹¹⁵

İslam'ın getirdiği hukukî ve sosyal düzenlemelerle birlikte ahlâkî kuralların, inanç konularının nüzûl dönemiyle ilişkisi vardır. İslâm, tarihi süreç içerisinde baştan itibaren Arap kültüründe önemli değişimler gerçekleştirmiştir. Ancak bu değişim, Arap kültürünün kendi ortamında ve o kültürün imkânlarıyla gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber'in mensup olduğu toplumun kültür mirasını tümünden ve kökten reddetmemesi, hatta mevcut ahlâkî değerlere sahip çıkarak insanların dikkatine sunması¹¹⁶ bunu göstermektedir. Hz. Peygamber, "Ümmetimin içinde câhiliye döneminden kalan dört adet vardır: kavmiyle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur istemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağıt yakmak"¹¹⁷ sözüyle câhiliye kalıntılarına dikkat çekmiştir.

2. Câhiliye Toplumunda Allah İnancı

Câhiliye toplumu bir şirk toplumdur. İnsanlar puta tapmaktadırlar, her kabileye ait bir put olduğuna inanılmaktadır. İslâm'da inanç anlayışının temeli Tevhit inancıdır. Tevhit, bütün kâinatı fizik-metafizik, tabiat-tabiatüstü, madde-mana, ruh-beden diye ayırmadan "vahdet" yani bir olarak görmektedir. Bu tevhit ve vahdet anlayışı yalnızca Tanrının sayısını bir kabul etmekten ibaret değildir. Tevhidin zıddı olan şirk, birden çok tanrı varlığını kabul eden bir inanç anlayışdır. Şirk toplumu ise, kâinatı dağınıklık, zıtlık ve çeşitlilikleriyle, birbiriyle çatışan, çelişen, çarpışan kutuplarla, yönelimlerle, geleneklerle, gayelerle ve iradelerle dolu, ahenksiz, düzensiz kaos halinde bir kalabalık demektir.¹¹⁸

Câhiliye Arap toplumunda Allah inancı vardı, ancak bu inanç ölümden sonraki hayatın gerçekliğini kabul etmeyen, soyut bir telakkiden ibaretti. İslâm ise âlemlerin rabbi, din gününün sahibi, yaratan ve yöneten bir Allah

¹¹⁵ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakâv.dğr.), I-IV, Kahire 1355/1936, I, 359; Sarı, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci*, s. 175 – 190.

¹¹⁶ Demircan, *Câhiliye Arapları*, s. 118-119.

¹¹⁷ Müslim, *Cenaiz*, 29, 1, 644.

¹¹⁸ Şeriatî, Ali, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, (Çev. Kamil Can), İstanbul 1980, s. 97.

inancı getirdi.¹¹⁹ Câhiliye dönemi Arapları Allah'ı hakkıyla takdir edemedikleri,¹²⁰ O'na şeksiz ve şirksiz iman etmedikleri,¹²¹ sadece Allah'a kulluğu içlerine sindiremedikleri için kınanmış ve aşağılanmışlardır.

Kur'an'a ve Hz. Peygamberin uygulamalarına baktığımız zaman, câhiliye toplumunun dini karakteri yansıtan yaşam ve davranışlarının tamamen tersine çevrilmesi, eski dini âdet ve geleneklerin tümünden çıkarılıp atılmasının söz konusu olmadığını görürüz. Kur'an'ı sosyolojik tefsir etme yaklaşımı sergileyen Seyit Kutup, Müslüman olanların eskiye ait gelenek ve alışkanlıklarının hepsinin sökülüp atıldığını İslam toplumunun câhiliye dönemi ile hiçbir ilişkilerinin kalmadığını iddia etmektedir.¹²²

İslam öncesi Arap toplumu hakkında bize sağlam bir şekilde gelen temel kaynak Kur'an'dır. Ama Kur'an, bir tarih kitabı olmadığı gibi, câhiliye dönemi hakkında her zaman genel tasvirler yapmamıza imkân verecek bilgiler içermemektedir. Örneğin bazı putperestlerin inançları ya da davranışları hakkında Kur'an'da yer alan tasvirler bize fikir verse de bunları dönemin bütün toplumu hakkında yapılmış genel tasvirler olarak görmek mümkün değildir.¹²³ İslam, câhiliye döneminin pek çok âdetini kaldırmıştır. Ancak İslam'ın temel ilkeleriyle çelişmeyen ve çatışmayan câhiliye adetlerinin kabul edildiği de bilinmektedir. Câhiliye kavramı, genellikle İslam öncesi dönem için kullanılsa da İslam'a aykırı olan düşünce ve yaşayış için İslam sonrasındaki bazı davranışları ifade ettiği de söylenmelidir.¹²⁴ Bu açıdan aslında câhiliye bir sistem, zihniyet ve anlayıştır.

3. Kavmiyyet ve Asabiyet Anlayışı

Geleneklerin gücü de görmezden gelinemez ve hafife alınamaz. Bilgin'e göre, "Gelenek toplumsal alışkanlığın sosyal hayatta cisimleşmiş biçimidir, değişir ama değişimin gerçekleşmesinde birden çok faktörden söz edilir. Toplum kendi sosyal yapısını koruma eğilimindedir. Dolayısıyla topluma siyaset, hukuk, eğitim kuruluşları ve dinî hareketler tarafından kabul ettirilmeye çalışılan pek çok şey hemen kabul görmediği gibi şiddetli bir

¹¹⁹ Sarı, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci*: s. 175-190.

¹²⁰ En'âm, 6/91.

¹²¹ En'âm, 6/100.

¹²² Kutub, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, (Çev. İ. Nuri), İhya Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1980, s. 22.

¹²³ Demircan, Adnan, *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Câhiliye Arapları*, Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu, 13-15 Nisan 2007, Konya, Fecr Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40.

¹²⁴ Demircan, , *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum*, s. 44.

şekilde reddedilebilir. Bazen de bunlar tarafından hoş görülme- yen bir takım tutum ve davranışlar genel bir toplumsal beğeni kazanabilir. Aslında insanların giyimlerinden görgü kurallarına ve algılarına kadar pek çok toplumsal gösterge dikkatlice gözlemlenirse bunların aklî ve mantıksal hiçbir temele dayanmadığı anlaşılır. Bu açıdan bunların tamamen bir beğenme ve beğenilme biçimine bağlı olduğu ve hatta beğenilerimizin de çoğunlukla bize ait olmayıp toplumsal beğeniye bağlı olduğu anlaşılır.”¹²⁵

Câhiliye insanında yaygın olan kavmiyetçilik anlayışı ve atalarla övünme yani asabiyet duygusu Kur'an'ın getirdiği inanç birliğinin getirdiği sevgi, kardeşlik ve dayanışma duygusu ile bastırılmıştır. Şu ayet buna işaret etmektedir: “*Ey iman edenler! Babalarınız ve kardeşleriniz eğer küfrü imandan üstün tutuyorlarsa, onlarla dost olmayın. İçinizden onları dost edinenler zalimlerdir.*” De ki babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, yakınlarınız, kazanıp biriktirdiğiniz mallarınız, kötü gitmesinden korktuğunuz ticaretiniz ve hoşunuza giden evleriniz eğer size Allah'tan, Rasûlünden ve Allah yolunda cihattan daha sevimli ise, başınıza gelecek Allah emrini bekleyin.”¹²⁶

Câhiliye toplumunun en önemli karakter özelliklerinden biri de kavmini övme ve kabilesiyle övünmedir. Diğer yandan başka kavimleri ve kabileleri yerme de yaygındır.¹²⁷ Kabile kimliği birey üzerinde bir çeşit denetim sağlıyordu. Bu durum câhiliye insanının kabilesine bağlılık duygusunu kuvvetlendiriyordu. Zira kişinin yapacağı yanlışın hesabı kabilesine sorulabilir ve ödettirilebilirdi. Diğer taraftan kabilesinin çıkarlarını korumayan ya da kabilenin adını lekeleyen kişiler kabilenin korumasından mahrum edilirdi.¹²⁸ Câhiliye dönemi insanı sebebini sormadan kabilesiyle birlikte sefere çıkar, saldırı, baskın ve yağmaya katılırdı.¹²⁹

Hatta çoğu zaman bir savaşa girilmesine karar verileceğinde gurur ve onurları ön plana çıkar; adil bir savaş kararı almak yerine, kimseye danışmadan ve en basit bir olayı bahane ederek savaşa girerlerdi. Kurayt b. Enîf'in şu beyitleri bu konuda bir örnek teşkil etmektedir: “Onlar öyle bir kavimdir ki, şer dişlerini gösterdiğinde, oraya doğru teker teker ve toplu halde

¹²⁵ Bilgin, Vejdi, Câhiliye'den İslâm'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık, s. 129.

¹²⁶ Tevbe, 9/23-24. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/103; Haşr, 59/9.

¹²⁷ Öğmüç, Câhiliyede Araplar, s. 66.

¹²⁸ Avcı-Şentürk, "Kabile". DİA. XXIV, 31.

¹²⁹ Özeydin, "Arap", DİA, III, s. 321.

uçarlar. Felaketler esnasında yardıma çağrıldıklarında kardeşlerine, gerekçe sormazlar.”¹³⁰ Savaşacakları ya da kavga edecekleri zaman haklı olup olmadıklarına bakmazlardı. Övünecekleri duruma ulaşma esnasında kendilerinin haklı veya haksız olduğuna bakmazlar, sadece güçlüden korkulması gerektiğini düşünürlerdi. Zuheyr b. Ebi Sulma'nın bu manadaki bir beyti şöyledir: “Her kim silahıyla oymağını (namusunu) korumazsa, o yıkılır. Kim de başkasına zulmetmezse kendisine zulmedilir”.¹³¹

Câhiliye Arapları, ancak bir kabileye mensubiyet sayesinde yaşama şansı bulabilirlerdi. Kabilesinin korumasını reddetmiş ya da kabilesi tarafından reddedilmiş birisinin hayatını sürdürmesi ve onurunu koruyabilmesi neredeyse mümkün değildi. Bu sebeple insanlar, kabilelerinin kimliğiyle yaşarlardı. Kabile kimliğini korumak kişinin kendi kimliğini koruması kadar önemliydi. Dolayısıyla kabilenin çıkarı da bireyin çıkarı anlamına geliyordu.¹³² Putperestlerin Hz. Muhammed'e karşı koyarken en önemli savunuları, atalarının dinine bağlılıklarıydı. Çünkü din, onların kabile kimliklerinin ve -varlık kaynağı olarak gördükleri- geçmişlerinin bir parçası, atalarının bir hatırasıydı.¹³³ Esasen çöl şartlarında yaşamayı sürdürebilmek için kabile dayanışması kaçınılmazdı. Hem tabiat hem hasım güçlerin tehdidi bunu zorunlu hale gerektiriyordu.¹³⁴

Câhiliye dönemi insanının kavmini himaye etmedeki aşırı düşkünlük, Kur'an'ın ifadesi ile “Cahiliyyet Hamiyyeti” İslam döneminde mazlumun, yetimin, kimsesizin himaye edilmesi anlayışına dönüşmüştür. Câhiliye döneminde yaygın olan sığınmacıları ve mağdurları koruma anlayışı yani “halîf” o kadar önemlidir ki bunun için “Hılfu'l-Fudûl” cemiyetleri kurulmuştur. İslam, câhiliyede var olan buna benzer erdemli davranışları tasvip etmiş ve devam ettirmiştir. Getirdiği yardımlaşma ve dayanışma ilkeleri ile bunu kalıcı hale getirmiştir.¹³⁵ Ancak câhiliye himaye anlayışında zalimlerin de himaye edildiği şu şiiirden anlaşılmaktadır: “İşte benim kavmim

¹³⁰ Ebu Temmâm Habîb b. Evs et-Tâ'i, Divânu 'l-Hamise li Ebî Ternmam, nşr.: Abdulmun'im Ahmed Salih, Bağdat, 1980, s. 29.

¹³¹ Zuheyr b. Ebi Sulmâ el-Muzeni, Şerh-u Divan-i Zuheyr b Ebî Sulmâ el-Muzeni, şerh: eş-Şentemerî, Kahire, 1323, s. 14.

¹³² Demircan, *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum*, s. 54 Ayrıca Bkz. Güzel, Ahmet, *Câhiliye Dönemi*, s. 81 vd.

¹³³ Demircan, *Câhiliye Arapları*, s. 63.

¹³⁴ Derzeve, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Mehmet Yolcu), (I-II), İstanbul 1995, I, 39-41.

¹³⁵ İlgili ayetler için Bkz. Bakara, 2/177.

onlardır. Eğer onların evlerine olay çıkarmış biri sığınırsa asla himayesiz kalmaz.¹³⁶ Asabiyet anlayışı kabilenin ruhu ve gücü idi. Câhiliye Arabı ancak kan bağına (nesep) dayalı bir idareyi yani kabilesinin kurallarını tanırdı. Bu sebeple bir Arap için en büyük tehlike kabilesiyle olan bağınyı kaybetmesiydi. Zira bedevî canını ve malını ancak kabilesi sayesinde koruyabilirdi. Bir bedevî arap, kabilesi dışında hiçbir otoriteye boyun eğmez, sadece onun koyduğu kurallara uyar, başka kural tanımaz ve haklarını kavmi ve kabilesi vasıtasıyla alırdı.¹³⁷ İslam döneminde bu anlayış din kardeşleri arasında kardeşlik temelli dayanışmaya dönüşmüş ve iman kardeşliği her türlü ilişkinin üstünde yürütülmüştür.

Kabile içinde biri suç işlerse onu hiç kimse savunmaz, fakat bir yabancı, kabileden birini öldürürse intikam için herkes seferber olur ve bu bir şeref borcu telakki edilirdi. Bazı hallerde diyet kabul edilmekle beraber genellikle kana kan istenir ve kan davaları bazen yıllarca sürerdi. Kabilenin menfaatini korumak için çalışmak asabiyet gereğidir ki bu çok defa körü körüne bir taraftarlık duygusu şeklinde tezahür ederdi.¹³⁸ Asr-ı saâdet döneminde ise kan davaları kaldırılmış, saldırganlıktan vazgeçilmiş saldırıya karşı savunma ve dini değerleri koruma adına cihad anlayışına dönüşmüştür.¹³⁹ Barıştan yana olunması, düşmanlara karşı onları korkutmak için savaşa hazırlıklı olunması¹⁴⁰ ve savaş halinde olunan topluluklara karşı da olsa merhamet ve adaletten ayrılmama ilkesi getirilmiştir.¹⁴¹

Kan davaları, yakın akrabaların haklarını korumayı ve akraba olmayanlara karşı acımasız olmayı zorunlu kılmıştır.¹⁴² İslam döneminde mazluma yardım edilmesi, kötülük ve düşmanlık için değil iyilik ve takva için yardımlaşma istenmiş,¹⁴³ zalimin zulmüne engel olunması, kişinin kendisi ve

¹³⁶ Öğmüş, *Câhiliyede Araplar*, s. 66. İlgili eserin dipnotunda Tavil bahrinden olan şiir Mufaddal, *Mufaddaliyât* (Neşr. Ömer Faruk et-Tabba', Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, 1998, 311-312.

¹³⁷ Hitti, Philip K., *Siyâsi-Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980, I, 50; Özaydın, Abdülkerim "Arap" Md.. (*İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat*) *DiA*. III, 321; Güzel, Ahmet, *Câhiliye Dönemi*, Çimke Yayınları, Konya, 2017, s. 81.

¹³⁸ Özaydın, "Arap" *DiA*, s. 321. ; Güzel, Ahmet, *2000'li Yıllarda Hz. Musa Hz. İsa ve Hz. Muhammed*, HKM Yayınları, Konya, 2008, s. 255.

¹³⁹ Bakara, 2/190-193; Hâc, 22/39.

¹⁴⁰ Enfâl, 8/60, 61.

¹⁴¹ Bakara, 2/190.

¹⁴² Demircan, *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Câhiliye Arapları*, s. 52.

¹⁴³ Mâide, 5/1, 8.

akrabalarının aleyhine de olsa adaletten şaşılmaması emredilmiştir.¹⁴⁴ “Ne zulmediniz ne de zulme boyun eğiniz”¹⁴⁵ ayetiyle bu bir ilke haline getirilmiştir.

Câhiliyenin toplumsal yapısı, temelde kabileci bir dayanışma olduğu için bir kabilenin üyesi olmak, her türlü değer üzerindeydi. Kan bağıyla olan yakınlık, kan bağı ilişkilerinin her şeyden üstün tutulmasına dayanan ve bir kişinin haklı ya da haksız aynı kabilenin üyelerinden yana olmasını zorunlu kılardı. Bu tutucu şeref duygusu, kişinin kendi kabilesini sevmesi, diğer kabileleri küçümsemesi, işte bütün bunlar, câhiliye insanların kişisel değerleri ölçmekte kullandıkları nihai ölçütlerdir.¹⁴⁶ Kısaca her şey kabile için, kabileyi korumak, savunmak, övmek ve yüceltmek bir bakıma kişinin kendisini koruması, savunması, övmesi ve yüceltmesi demektir. İslam döneminde ise her şeyini inancı ve biricik yaratıcısı için için feda edebilmek büyük bir erdem, yiğitlik ve kahramanlık olarak görülmüştür. İslam ile birlikte asabiyete ve kavmiyete dayalı üstünlük anlayışı tamamen bireysel gayret ve çabalara dayalı takva ölçüsüne göre kabul edilen bir üstünlük anlayışına dönüşmüştür. Kavmi ve kabilesi ortaya konan fedakârlıklar yerini Allah için her şeyini feda edebilme idealine bırakmıştır.

4. Kardeşlik Anlayışı

Araplarda akrabalık, kan bağına dayalıydı. Soy ve kabile erkekler üzerinde devam etmekle birlikte istilhak, muahat ve hilf yoluyla da kabileye katılmak mümkündü. Araplar, aileden olmayan birisini istilhak yoluyla kabileye dâhil ederek onu aile fertlerinden sayabilirlerdi. Aileye katılan bu hür kimseye dâi denirdi. Dâi'ye varis olduğu gibi, kendisi de nesebine katıldığı kimseye varis olurdu. Hz. Peygamberin Medine 'de tesis etmiş olduğu muâhat¹⁴⁷ yolu ile kardeş sayılanlar da başlangıçta birbirlerine varis olurlardı. Böyle bir uygulama câhiliye dönemi miras anlayışına uygun değildi. Hz. Peygamber'in bu uygulaması Müslümanlar arası dayanışmayı sağlamaya kardeşlik bağına kuvvetlendirmeye yönelikti.¹⁴⁸ Kur'an'da buna şu ayetle işaret edilmiştir: “İman edip de hicret edenler Allah yolunda bulunurlar,

¹⁴⁴ Nisâ, 4/135.

¹⁴⁵ Bakara, 2/279.

¹⁴⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 117.

¹⁴⁷ Muahât konusunda bilgi için bkz. Arslan, Mustafa, İlk Müslüman Toplumunun Oluşumu ve Hz. Muhammed (s.a.v): Kardeşleştirme Örnek Olayı Üzerine Tarihsel Bir Sosyolojisi Üzerine, *Eski Yeni*, İlbahar, 2012, sayı:25,, ss. 121-134.

¹⁴⁸ Apak, Adem, Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine, s. 350. (Hz. Muhammed (sav) ve Mesajı içinde, Editör, Mahfuz Söylemez)

Muhâcirleri barındırıp yardım edenler yok mu, işte onlar mirasta birbirlerinin velileridirler".¹⁴⁹ Daha sonra Muhâcirlerin ekonomik durumu düzelince bu uygulama "*Akrabalık yönünden yakınlıkları olanlar Allah'ın hükmüne göre mirasta birbirine daha yakındır*"¹⁵⁰ ayetinin hükmüyle neshedilmiştir.

Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicretten sonra burada yepyeni bir toplum meydana getirebilmek maksadıyla onları birbirlerine karşı sorumlu tutmuştur.¹⁵¹ Bu kardeşlik hareketiyle insanlar arasındaki ortaklık zemini kan bağı unsurundan ayrılıp din bağı temeline dayandırılmış, soya dayalı kabilevî ittifak yeni dönemde akidevî birliğe dönüşmüştür. Böylece kan bağından inanç bağına, kabileden elde edilen statüden akîdeden kaynaklanan ve kişisel gayrete dayanan ümmet anlayışına geçilmiştir.¹⁵² Yeni toplumsal tabloda kabile ve aşiretin yerini ümmet ve millet almıştır. Sonuçta câhiliye döneminde kabilelerin dayanışma ittifakı (hulf) ile birbirlerine destek veren kabile mensupları artık din kardeşliği temelinde ortak hareket eden müminler haline gelmişlerdir.¹⁵³

Hicret sonrası oluşan yeni durumda bütün olarak kabile hükmî şahsiyetinin yerini birey olarak Müslümanlar alıyor, sorumluluk mensup olunan kabilelere değil, bizzat Müslüman bireylere yükleniyordu. Artık kabile merkezli bir toplumdaki ferdi öne çıkaran yeni bir anlayış hâkim oluyordu. Bunun sonucunda da ilk Müslümanlar kabile mensubu olmanın ötesinde bir inanç etrafında kardeş kabul edilen bir topluluğun (ümmet) eşit hak ve sorumluluklara sahip üyeleri konumuna gelmişlerdir.¹⁵⁴

Kur'an'ın gerçekleştirdiği kardeşlik ve dayanışma ruhunu doğru anlayabilmek için, O'nun din kardeşliğinin kan bağından daha üstün olduğunu böyle bir ortamda ilan etmiş olduğunu bilmek önemlidir. Kur'an'ın gelişyle başlayan hareket, herkesin tek bir ilâha iman etmesi yani tevhit temeline

¹⁴⁹ Enfâl, 8/72.

¹⁵⁰ Enfâl, 8/75.

¹⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, II, 150-152; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 238-239; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 270-271. Apak, Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine, s. 350.

¹⁵² Bkz. Arslan, İlk Müslüman Toplumunun Oluşumu ve Hz. Muhammed (s.a.v): Kardeşleştirme Örnek Olayı Üzerine Tarihsel Bir Sosyolojisi Üzerine, s. 125 vd.

¹⁵³ İlgili ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/103; el-Fetih, 49/29; el-Hucrât, 50/10; Apak, Adem, Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine, s. 350.

¹⁵⁴ Apak, Adem, Hz. Peygamber'in (sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine, s. 350.

dayanan, mensuplarının kandan ziyade din kardeşliğiyle birbirlerine bağlı olduğu tamamen yeni bir toplum inşası gerçekleştirilmiştir. Câhiliye insanların İslam'ın cazibesine kapılmasında en etkin faktörlerden birisi, Muhammed'in s.a.v. Kur'an ile getirdiği mesajının içeriği ve yepyeni bir toplum anlayışının getirilmiş olmasıdır.¹⁵⁵

Müslüman toplum içerisindeki bu birlik ve dayanışma amaçlı din kardeşliği câhiliye döneminin kabile kavgalarını ve savaşlarını bitirmiş, ümmet bilinciyle bütün bireyleri bir araya getirmiş ve saâdet toplumu gibi örnek bir topluluğun tesisi gerçekleşmiştir.

5. İsrâf Tebzir ve Cömertlik

Câhiliye toplumunda bazı insanların cömertlikte yarıştıklarını görmekteyiz. Cömertlik İslam'ın da övülmüş, cimrilik şiddetle yerilmiş, cömertliğin gösteriş için yapılması kerih körülmüş, cömertlikte aşırılık yerine bir denge olması istenmiştir.¹⁵⁶ Câhiliyede bunun aşırılık noktasına ulaştığı, sadece zenginler arasında birbirlerine karşı cömert oldukları, yetim ve yoksullarla ilgilenmedikleri, açları doydurmadıklarını¹⁵⁷ haber veren Kur'an bu davranışlarını saçıp-savurma olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁸ Ayrıca bu davranışın kabileyi övme ve kabilesi tarafından övülme amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Kâ'b b. Mâme el-lyâdî için lyâd kabilesinin "Arapların en cömerdi bizdendir"¹⁵⁹ sözü bu anlayışı göstermektedir. İslam döneminde tamamen insanî anlayışla ve insan onurunu da dikkate alan bir yardımlaşma anlayışına dönüldüğünü görüyoruz.¹⁶⁰ Herim b. Sinân b. Ebî Hârise (Öl. M. 608), Zuheyr'in kendisini her methedişinde ve selâm verişinde ona bir köle, bir deve veya bir at vermeye yemin etmişti. Bu durumdan sıkılan Zuheyr, Herim'i bir mecliste gördüğünde, "Herim hariç esen olasınız! En hayırlınızı istisnâ ediyorum" diyerek onun cömertlikteki aşırılığına vurgu yapmıştır.¹⁶¹

¹⁵⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 117-118.

¹⁵⁶ Bkz: Nisâ, 4/36-38; Furkan, 25/67.

¹⁵⁷ Bkz. Yâsin, 36/47; Kalem, 68/24; Müddessir, 74/44; Fecr, 89/17-20; Mâun, 107/3.

¹⁵⁸ İsrâ, 17/26, 27.

¹⁵⁹ Demir, İsmail, "Câhiliyet ve İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yaşamış Bazı Cömertler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Sayı: 18, s. 209.

¹⁶⁰ İlgili ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/261-281; Nisa, 4/2; Nûr, 24/22; Zâriyât, 51/19; Mücâdele, 5/4; Haşr, 59/7-9; İnsan, 76/8, 9; Beled, 90/14-16.

¹⁶¹ Demir, İsmail, *Câhiliyet ve İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yaşamış Bazı Cömertler*, s. 210.

Kur'an israf etmeyi, lüks tüketmeye ve bununla övünmeyi haram kılmış,¹⁶² tebzir etmeyi saçıp-savurma) yasaklamış,¹⁶³ hayır ve iyilik harcamasında da dengeli olmayı öğütlemiştir.¹⁶⁴ İnfak etmek teşvik edilmiş,¹⁶⁵ cimrilik kınanmış¹⁶⁶ cömertlik ise övülmüştür. Diğer taraftan övülmek ve gösteriş yapmak için vermek ve yedirmek ve verdiğini yedirdiğini başa kakıp insanın onurunu incitmek nehyedilmiştir.¹⁶⁷ Câhiliye döneminin fakirleri ezme ve zorda bırakmada en yaygın uygulaması olan faiz ve tefecilik kaldırılmış,¹⁶⁸ onun yerine, karz, tasadduk ve yardımlaşma getirilmiştir.¹⁶⁹ Böylece toplum içerisinde sınıfların oluşması, sosyal dengesizliğin derinleşmesinin önüne geçilmiştir. Harcamaya, yedirmeye ve infak etmeye bir ilke, denge ve ölçü konulmuştur.

Câhiliye toplumunun bir diğer özelliği de toplumsal statü farklılığı doğuran kölelik ve cariyeliktir. Bu sınıfa mensup olanlar toplum içerisinde en kötü konuma sahip olanlardı. Köleler, şiddete maruz kalabiliyorlardı. Bir efendi, kölesini öldürse bile bundan dolayı sorumlu tutulmazdı. Zira köle mal olarak mütalaa edilirdi. Sahip olduğu cariyeleri fuhuş yapmaya zorlayan kimseler de vardı.¹⁷⁰ O dönemde kölelerin hiçbir insanî değeri ve onuru yoktu.

İslam döneminde Hz. Peygamber kölelerin dövülmesini yasakladığı gibi, onlara yediklerinden yedirilmesini, giydiklerinden giydirilmesini, kölelerini de kendileri gibi insan olarak görmelerini tavsiye etmiştir. Kur'an kölelerin efendilerince kardeşleri olarak görülmeleri gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁷¹ Kur'an da, onlara mükatebe yoluyla hür olma imkânı sağlamış,¹⁷² , pek çok ceza ve kefaretlere köle azad etme uygulamasını getirmiş, mallardan onlara da vermeyi tavsiye etmiş, cariyelerden iffetli olmak isteyenlerin fuhşa zorlanmalarını yasaklamıştır.¹⁷³ Hür bir müşrik veya

¹⁶² En'âm, 6/41; A'râf, 7/31.

¹⁶³ İsrâ, 17/26-27.

¹⁶⁴ Furkân, 25/67.

¹⁶⁵ Bkz. Bakara, 2/3, 195, 254, 262, 267, 274; Âl-i İmrân, 3/92, 134.

¹⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/180; Nisâ, 4/37, 54.

¹⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/264,265.273; Nisâ, 4/38; el-İnsân, 76/8, 9; Mâûn, 107/6,7.

¹⁶⁸ Bakara, 2/275-279; Âl-i İmran, 3/130.

¹⁶⁹ Bakara, 2/245, 277, 280.

¹⁷⁰ Çağatay, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 134; Demircan,. Adnan, *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum*, s. 56.

¹⁷¹ Ahzab, 33/5.

¹⁷² Nisâ, 4/92; Mâide, 5/89; Nûr, 24/33; Mücadele, 58/3; Beled, 90/13.

¹⁷³ Bakara, 2/229-231, 236,237; Nisâ, 4/3, 4; Nûr, 24/33.

müşrikeye ile evlenmek yerine mü'min bir köle veya câriye ile evlenmek tercih ve tavsiye edilmek suretiyle onların toplumda bir konum kazanmalarının kapısı açılmıştır.¹⁷⁴

6. Evlilik ve Aile Anlayışı

Câhiliye döneminin sosyal yaşam özelliklerinden bir diğeri de evlilik ve aile hayatıdır. Evlilikte söz hakkı tamamen baba veya velinin olup, alınan mehir ya da ücret çoğunlukla baba veya veliye ait olurdu. Boşanmış bir kadın tekrar evlenmekten mahrum bırakılabiliyordu. Bir kızın kendinden çok büyük yaşta bir erkekle evlendirilmesi yaygındı. Sınırsız evliliğe izin veriliyor ve erkek istediği zaman boşayabiliyor veya kadını ortada bırakabiliyordu.¹⁷⁵

İslam döneminde, evlilikte söz hakkı belli ölçülerle ve ilkelerle yine baba ve veliye ait olmakla birlikte,¹⁷⁶ Hz. Peygamber velilerin ve babaların keyfi tasarruflarına müdahalede bulunmuştur. Meselâ, babası tarafından istemediği biri ile evlendirilen kızın şikâyetini dikkate almış ve bu evliliği engellemiştir. Câhiliye döneminde denklik sadece soy ve kabile de aranırken, İslam döneminde inanç ve ahlak denkliği öncelenmiştir.¹⁷⁷ Sınırsız ve şartsız evliliğe şart ve sınırlama getirilmiştir.¹⁷⁸ Evlilikte verilen mehir sadece kadının hakkı olarak görülmüş ve mutlaka kadına verilmesi esası getirilmiştir.¹⁷⁹

7. Fezâilu'l-Arap (Arapların Faziletleri)

Araplarda mürüvvet, güzel konuşma, ahde vefa gösterme ve konukseverlik, önemli değerlerdir. Misafirlerine ikram etmeyi ve bununla övünmeyi severlerdi. Kendilerine sığınanları himaye etmemek çok ayıplanır ve şerefsizlik sayılırdı. Övülmek, saygı görmek, asalet ve cesaretiyle onur duymak ve meşhur olmak, Arapların en büyük idealiydi. Araplar, ırz ve namuslarına can, mal ve çocuklarından daha çok önem verirlerdi.¹⁸⁰ Bu ve buna benzer erdemler İslam döneminde de övülmüş ve kalıcı olması sağlanmıştır. Ancak bütün câhiliye Araplarının bu değerleri önceleyen bir yaşantıya sahip olduklarını iddia etmek doğru değildir.

¹⁷⁴ Bakara, 2/221.

¹⁷⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Demircan, Adnan *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum*, s. 57-58.

¹⁷⁶ Bakara, 2/221; Nûr, 24/32.

¹⁷⁷ Es-Sabûnî, Muhammed Ali, *Umdetu't-Tefsîr, Anî'l-Hâfız İbn Kesîr (Muhtasar-u Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*, (Haz. Enver Bâz), Dâru'l-Vefâ, 2005/1426, III, 326.

¹⁷⁸ Nisâ, 4/3.

¹⁷⁹ Nisâ, 4/3-5.

¹⁸⁰ Özeydin, Abdülkerim "Arap" Md.. (*İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat*) DİA, İstanbul, 1991, III, 322, Demircan, *Câhiliye Arapları*, s. 60.

Câhiliye dönemine ait şiirlere baktığımız zaman Arapların izzet-i nefesine çok düşkün olduklarını, şeref ve haysiyeti rencide eden bir muameleye maruz kaldıklarını veya en küçük bir zulüm ya da haksızlığa uğradıklarını anladıklarında isyan ettiklerini, kavga, saldırı ve savaşa yeltendiklerini görürüz. Câhiliye dönemi Araplarında savaşın zâhirî sebeplerinin, Arapların kibirle eşdeğer gördükleri şeref ve haysiyet anlayışının olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸¹

Özellikle şu dört prensibe riayette hassasiyet gösterdikleri görülmektedir. Bunlar, kabile ve kabilenin varlığı için canını ortaya koymak, her türlü saldırıya karşı mücadele etmek, cömert ve misafirperver olmak, himayesine sığınmış olan kimseyi her türlü korumak ve haksızlığa uğramasını önlemek, kıtlık ve yokluk olduğunda yemeği başkalarıyla paylaşmak gibi özelliklerin Câhiliye Arapları için övünülecek özellikleri olduğu şiirlerde dillendirilmektedir.¹⁸² Şan ve şereften başka bir şeye tamahlarının olmadığını, izzet ve şerefi için yaşamaktan başka bir kaygılarının olmadığı, cimrilik ve hırsı tasvip etmediklerini, anlaşma yaptığı ve azâd ettiği kölenin hakkını müdâfa ettiklerini câhiliye Arap şiirlerindeki sözlerinden anlamaktayız.

SONUÇ

Kur'an câhiliye toplumu olarak isimlendirilen elçiler tarafından uyarılmamış, kurallı ve düzenli medeni bir hayattan uzak putperest bir topluma inmiştir. Kur'an bu toplum üzerinde bir değişim gerçekleştirme hedeflemiş ve bunu büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Peygamberlerin toplumlarında gerçekleştirmek istedikleri değişim ıslah hedefli bir değişimdir. Ve bu değişimin temelini tevhit esaslı inanç oluşturmaktadır. Bütün peygamberlerin toplumlarına ilettikleri tebliğin özünü, onları çok tanrı inancından uzaklaştırmak, bir tek Allah'a inanmak çağrısı oluşturur.

İslam ile birlikte bu dini kabul eden insanlar, kabileyi himaye ve kabile tarafından himaye edilme adına yaptıkları davranış ve karakter özelliklerini inanç değerleri adına yapmaya başlamışlardır. İslam dini, onların câhiliye dönemine ait erdem kabul ettikleri değerlerini kökten kaldırıp atmak yerine, ıslah etmeyi ve dönüştürmeyi amaçlamış, İslam'ın temel prensiplerine aykırı olmayan değerleri ise aynen devam ettirmeyi uygun görmüştür.

¹⁸¹Öğmü, *Câhiliyede Araplar*, s. 141-142.

¹⁸² Öğmü, *Câhiliyede Araplar*, s. 216,217.

Câhiliye toplumu insanının en belirgin özelliği, öfke, şiddet, hamiyet, kibir ve saldırganlıktır. Bu duygular, câhiliye insanını zulüm işlemeye, kötülük ve haksızlık yapmaya, sürüklemiştir. Zira o dönemde kavimlerin ve kabilelerin ayakta kalma mücadelesi ve toplum hayatlarını devam ettirmesi bu yollara başvurmaya zorluyordu. İslam döneminde inancın tesis ettiği kardeşlik anlayışı ile toplumsal dayanışma ve birlik duygusu kuvvetlenmiş ve bu duygu etrafında birleşen insanlar hayatta kalma mücadelesini kardeşlik bilinciyle vermeye başlamışlardır.

Kur'an tek bir ilaha inanma anlamına gelen tevhid vurgusuyla insanlar üzerinde her bakımdan birliğin oluşmasına katkı sağlamıştır. Her kabilenin bir putunun olduğu ve her kabile bireylerinin kendi kavimleri için kavga savaşlara katıldığı toplum anlayışından Allah için külli bir gayret içerisine giren ümmet bilincine dönmüştür.

Mekke toplumu ticaretin merkezinde bulunduğu için toplumda zenginlerle fakirler, kölelerle efendiler sınıflandırması keskin bir şekilde mevcuttu ve zenginler servetlerini sadece kendi aralarında şöhret ve gösteriş için saçıp savuruyorlardı. Açları doyumuyor, yoksulları gözetmiyorlardı. Bunu yapanlara da engel olmaya çalışıyorlardı. Kur'an ise fakir ve yoksullara infak ve tasaddukta bulunmayı, açları doyurmayı emretmiş saçıp savurmaya ve gösteriş için harcamayı yasaklamıştır.

Efendilerle köleler sınıfı arasında çok büyük bir fark vardı. Köleler her türlü haktan ve adaletten de yoksun yaşıyorlardı. Kur'an insanların kölelikten kurtarılması için her türlü yolu açmıştır. Kölelerin de insan olduklarını onlara da insan hakkı tanınması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. İnsan olma yönüyle her bireyin eşit olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece câhiliye toplumunun zengin ve efendilerinin fakir ve kölelere muamelelerinde bir değişim gerçekleşmiştir.

Faiz ve tefecilik yoluyla insanları ezen ve sömüren câhiliye anlayışından sadaka, infak ve zekat yoluyla zengin fakir arasındaki ekonomik dengesizliğe, sosyal adaletsizliğe son verilmiştir. Faizle sömürü yerine borç verme ve tasadduk etme anlayışı getirilmiş ve böylece insanlar tefecilerin baskı ve tehdidinden kurtarılmıştır. Kavmi tarafından övülmek ve kavmine karşı övünmek için değil Allah tarafından sevilme ve sadece O'nun mükâfatını almak için vermeye ve harcamaya geçilmiştir.

Câhiliye insanı savaşçı, saldırgan, şiddet yanlısı ve gözü kara haşin bir karaktere sahip olduğu için her şeyi bu yolla halletmeyi tercih ediyorlardı. Bunları da sırf kavimlerini himaye etmek için yapıyorlardı. Kavimleri ve kabileleri için her türlü zulmü ve saldırganlığı meşru hatta mecbur

görüyorlardı. İslam mecbur kalmadıkça savaşmayı hoş görmemiş ve tavsiye etmemiştir. Saldırgan olmayı değil savunmayı, haksız yere öldürmeyi değil meşru bir gerekçe ile bu yola başvurmayı uygun görmüş böylece toplumlar arasında kavga, savaş ve asabiyet yerine barış, huzur ve hakkaniyet esasına geçilmiştir.

Bundan başka Kur'an indiği toplumun değerleri arasında sayılan cömertlik, ahde vefâ, sabır, yiğitlik ve kahramanlık gibi övülen alışkanlıklarını kısmen ıslah etmek ve İslam'ın ahlak ve değerlerine uyumlu hale getirmek suretiyle devaminin sağlanmasına öncülük etmiş ve bu yöndeki davranışlar övgüyle karşılanmıştır.

KAYNAKLAR

AKGÜL, Mehmet, *Türkiye'de Din ve Değişim*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.

AKMAN, Mustafa, *Kur'an'da Cehalet, Cahil- Câhiliye*, Buruc Yayınları, İstanbul, 2005.

AKTO, Akif, "Kişilik Oluşumunda Din'in Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52:2(2011), ss.191-217.

ARSLAN, Mustafa, İlk Müslüman Toplumun Oluşumu ve Hz. Muhammed (s.a.v): Kardeşleştirme Örnek Olayı Üzerine Tarihsel Bir Sosyolojisi Üzerine, *Eski Yeni*, İlkbahar, 2012, sayı:25, ss. 121-134.

AYBEY, Salih, Karakterin Değişmesinde Din Eğitiminin Rolü, *TurkishStudies International Periodical Forthe Languages, Literature and History of Turkishor Turkich Volume 10/11 Summer 2015*, p. 201-214.

AYDIN, Hayatı, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş, Yayınları, İstanbul, 1999.

el-BAGAVÎ, Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mesud, *Me'âlimü't-Tenzîl ve hakâiku't-Te'vîl*, (thk. Abdullah en-Nemîr, Süleyman Müslim el-Harş, Osman Cuma Damiriyeye), 4. Baskı, Riyad 1997.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1974.

BİLGİN, Vejdi, "Câhiliye'den İslam'a: Değişim Ve Süreklilik Bağlamında Sünnet", *Sünnetin Bireysel Ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2007, Konya.

EL- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîh-i Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1982.

CEVÂD, Ali, *el-Mufasssal Fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat, 1987.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî, *Es-Sihâhu Tâcü'l-Lüğati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm-i Li'l-Melâyîn, Beyrut, 4. Baskı, 1987.

ÇAĞATAY, Neşet. *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989.

ÇAĞRICI, Mustafa, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Ahlak ve İnsan İlişkileri*, Kuramer, İstanbul 2017.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1993.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1960.

DAYF, Ahmet Şevkî, *Târîhu'l-Edebi'l- Arabî (el- Asru'l-Câhilî)*, Dâru'l-Meârif, t.y.

DEMİR, İsmail, "Câhiliyet ve İslâm'ın İlk Dönemlerinde Yaşamış Bazı Cömertler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Sayı: 18.

DEMİRCAN, Adnan, *Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya Ve Toplum: Hicaz Bölgesi Ve Câhiliye Arapları*, Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu, 13-15 Nisan 2007, Konya, Fecr Yayınları, İstanbul, 2007.

DERVEZE, İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Mehmet Yolcu), (I-II), İstanbul 1995.

EBU TEMMÂM, Habîb b. Evs et-Tâ'i, *Divânu 'l-Hamise li Ebî Ternmam*, nşr.: Abdulmun'im Ahmed Salih, Bağdat, 1980.

EBÛ ZEYD EL- KUREŞÎ, *Cemheratü Eş'ari'l-Arab*, I/ 414; Ahmet Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l- Arabî (el- Asru'l-Câhilî)*, Dâru'l-Meârif t.y.

ERGİN, Hayri, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Yayınlanmamış İhtisas Bitirme Tezi, Trabzon, 2005.

ED-DİHLEVÎ, Şâh Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Çev. M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

GÜNGÖR, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983.

GÜVEN, Şahin, *Erdemli Toplumun İnşası, "Hucurât Suresi Tefsiri"*, Düşün Yayınları, İstanbul, 2012.

G. L. FONSEGRİVE, *Mebâdî-i Felsefe*, (Birinci Kitap): *İlmü'n-Nefs* (trc. Ahmed Naim), İstanbul 1332.

GÜZEL, Ahmet, *2000'li Yıllarda Hz. Musa Hz. İsa ve Hz. Muhammed*, HKM Yayınları, Konya, 2008.

_____, *Câhiliye Dönemi*, Çimke Yayınları, Konya, 2017.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslama Giriş*, (Çev. Cemal Aydın), TDV Yayınları, Ankara, 2010.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

HEYET, *Kur'an Yolu Tefsiri*, DİB Yayınları, Ankara, 2005

HİTTİ, Philip K., *Siyâsî-Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1980.

HÖKELEKLİ, Hayati, "Şahsiyet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, <http://tdk.gov.tr/index>. Erişim tarihi, 16.03.2016

el-KUREŞÎ, Ebû Zeyd, *Cemheratü'l- Eş'ari'l-Arab*, I/ 414; Ahmet Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l- Arabî (el- Asru'l-Câhilî)*, Dâru'l-Meârif t.y.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, (Çev. M. Kürşat Atalar), İstanbul, 2012.

_____, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Çev. M. Kürşat Atalar), İstanbul, 2012.

İBN AŞÛR, Tahir, *İslam İnsan ve Toplum Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2000.

İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî, *el-İştikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Lübnan, 1411/1991.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mekkûm b. Ali Cemâluddîn el-Ensârî er-Ruveyfi'î'l-İfrîqî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadır, Beyrut h.1414, 3. Baskı.

İBN HALDUN, Mukaddime, (trc. Zakir, Kadiri Ugan) İstanbul, 1986.

İBN İSHÂK, Siyer, Thk: Muammer Hamidullah, HHV Yayınları, Konya, 1981.

İBN SA'D, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1388.

KAM, Ömer Ferit, *Mebâdî-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*, Ankara 1339-41.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Hadis", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 27-64

KARA, Osman, Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 25 (2012/1)

KARATAY, Halit, "Karakter Eğitiminde Edebi Eserlerin Kullanımı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/1 Winter 2011, p. 1439-1454,

KERSCHENSTEİNER G., *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, (Terc. H. Fikret Kanad). M.E. Yayınevi, Ankara, 1977.

KIRBOĞA, Ziyaeddin, "Modernleşmenin Kurguladığı Kent Tasarımı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Yıl:2016 Cilt:19 Sayı:1, ss: (239-258),

KOÇ, Ahmet, *Kur'an'da İnsan ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yayınları İstanbul, 2005.

KULAKSIZOĞLU, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.

KUTUP, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, Trc. İ. Nuri, İhya Yay. 4. Baskı, İstanbul 1980.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk., M. Fuat Abdalbâki), Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1956.

RÂĞİB, el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2010.

OKUMUŞ, Ejder, *İbn Haldûn'da Kur'an'ı Sosyolojik Okuma*, Okuma (Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar), ilim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi K.ur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları: 2, 1. Baskı: Haziran İstanbul, 2010.

ÖĞMÜŞ, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*, İSAM Yay. İstanbul. 2010.

ÖZAYDIN, Abdülkerim "Arap" Md. DİA. (*İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat*) İstanbul, 1991.

ES-SABÛNÎ, Muhammed Ali, *Umdetu't-Tefsîr, Ani'l-Hâfız İbn Kesîr (Muhtasar-u Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm)*, (Haz. Enver Bâz), Dâru'l-Vefâ, 2005/1426.

SARIÇAM, İbrahim, *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2003.

SARI, Mehmet Salih, *Câhiliye Toplumundan Medenî Topluma Geçiş Süreci: Yeni Bir Sosyal Düzenin Doğuşu*, İstem, Yıl:2, Sayı:4, 2004, s. 175 - 190.

SÖYLEMEZ, Mahfuz, "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Tarihin Etkisi", *Kur'ân ve İslâmî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Rolü*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2013.

ŞENTÜRK, Habil, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayınları, İstanbul, 2000.

_____, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yay., 1997.

ŞERİATİ, Ali, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, (Çev. Kamil Can), Düşünce Yayınları, İstanbul 1980.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min'İlmi't-Tefsîr*, (thk. Abdurrahman Umeyra), Beyrut: Daru'l-Vefa, 1997.

ŞİMŞEK, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l- Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et'- Türkî, Dâru Hecr, Kâhire 1422/2001.

TEZCAN, Mahmut, *Sosyolojiye Giriş*, Gelişim Yayınları, Ankara, 1995.

TUNÇ, Mustafa Şekip, *Psikolojiye Giriş*, İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1949.

TURHAN, Abdullah, Kur'ân Yorumunda Câhiliye Bilgisi Ve Kur'ân'da Câhiliye Kavramı, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Yıl / Year 17, Sayı / Issue 33 / Bahar / Spring (2019/1) ss. 151- 167. 2019.*

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Arap" DîA. (*İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat*), İstanbul, 1991.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, t.y.

YILDIRIM, Duran Ali, *Kur'an'da Fesat*, Çimke Matbaası, Konya, 2016.

ZEBÎDÎ, Ebu'l-Feyd Muhammed b. Muhammed b. Abdürrezaq el-Huseynî (el müllekkab) bi Murtazâ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye t.y.

ZEMAŞŞERÎ, Muhammed b. Ömer, *el- Keşşâf an Hakâiki Ğvâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l- Ekâvîli fî Vücûhi't- Te'vîl*, Dâru'l- Kitâbi'l- Arabî, Beyrut 2008/1429.

EZ-ZEVZENÎ, Abdullâh el-Hasen b. Ahmed, *Şerh-u'-Mu'allakâti's-Seb'a*, Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2005.

ZUHEYR B. EBÎ SULMÂ el-Muzeni, *Şerh-u Divan-i Zuheyr b Ebî Sulmâ el-Muzeni*, şerh: eş-Şentemeri, Kahire, 1323.

